Ege Coğrafya Dergisi
Aegean Geographical Journal
https://dergipark.org.tr/tr/pub/ecd
e-ISSN: 2636-8056

Received: 25 June 2025 | Accepted: 17 December 2025

19. YÜZYILIN ORTALARINDA MENEMEN KAZA MERKEZİNDE TARIMSAL FAALİYETLER

Agricultural Activities in the District Center of Menemen in the Mid-19th Century

Didem Sevtap KAYA

İzmir Katip Çelebi Üniversitesi
Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi
Coğrafya Bölümü
İzmir-Türkiye

didemsevtapkaya@gmail.com

Abstract

This study examines the agricultural activities carried out in the center of Menemen District, located on the plain formed and irrigated by the Gediz River. In the mid-19th century, Menemen was an important agricultural center. The study focuses on the agricultural practices of individuals residing in the neighborhoods that constitute the district center, based on temettuat (tax assessment) registers. The temettuat registers also provide detailed information about the agricultural income sources of the people. For this purpose, the temettuat registers written in Ottoman Turkish belonging to the central of Menemen district were transcribed and the resulting quantitative and qualitative data were analyzed and interpreted. Findings show that at least 49.6% of the active population in the district center was engaged in agriculture-related occupations. Of the 25.359 acres of land used for agricultural activities, 39% was cultivated land, 38% is uncultivated land or fallow land, and 23% was rented land. Of the cultivated and planted lands, 93% consisted of fields, 6% vineyards, and 1% vegetable gardens. Small-scale farms (10 dönüms or less) made up 49% of all agricultural enterprises that belonging to individuals in the district center. Wheat, barley, sesame, millet, cowpea, cotton and tobacco were grown in the fields by individuals residing in the district center. In addition, products were obtained from olive, oak and fig trees. The total number of livestock was 31,587, comprising 94% small ruminants, 4% pack and riding animals and 2% cattle. Beekeeping was also practiced with 752 hives. 51% of the tithe tax was collected from livestock production and 49% from crop-based agricultural income. Although the settlement we examined was a district center in the 19th century, agricultural activities were carried out intensively.

Keywords: Menemen District, agriculture, agricultural products, Historical geography, Temettuat registers

Öz

Bu çalışmada Gediz Nehri'nin oluşturduğu ve suladığı ovada yer alan Menemen kazasının merkezinde ikamet eden kişiler tarafından gerçekleştirilen tarımsal faaliyetler ele alınmıştır. Menemen kazası, XIX yüzyılın ortalarında Anadolu'daki önemli tarım merkezlerinden birisidir. Çalışmanın odak noktası Menemen kazası merkezini oluşturan mahallelerde ikamet eden kişilerin gerçekleştirdiği tarımsal faaliyetleri temettuat defterleri üzerinden yorumlamaktır. Temettuat defterleri kişilerin tarımsal gelir kaynakları hakkında da ayrıntılı bilgi vermektedir. Bu amaçla Menemen kaza merkezine ait Osmanlı Türkçesiyle yazılmış temettuat defterleri transkript edilmiş ve ortaya çıkan nicel ve nitel veriler analiz edilerek yorumlanmıştır. Buna göre kaza merkezinde ikamet eden aktif nüfusun en az %44,7'si tarımsal faaliyetler içerisinde bulunan meslekler icra etmektedir.

Tarımsal faaliyetlere konu olan 25.359 dönüm arazinin %39'u ekili-dikili arazi, %38'i ekili-dikili olmayan veya nadasa ayrılan arazi, %23'ü kiraya verilen arazilerdir. Ekili-dikili arazilerin %93'ü tarla, %6'sı bağ, %1'i bahçelerden oluşmaktadır. Kaza merkezindeki kişilere ait tarım işletmelerinin %49'u 10 dönüm ve altındaki küçük işletmelerdir. Kaza merkezinde ikamet eden kişilere ait tarlalarda; buğday, arpa, susam, darı, börülce, pamuk ve tütün yetiştirilmektedir. Ayrıca zeytin, meşe ve yemiş ağaçlarından da ürün elde edilmektedir. Kaza merkezindeki kişilere ait hayvanlarının toplamı 31.587'dir. Hayvanların %94'ü küçükbaş, %4'ü yük ve binek, %2'si ise büyükbaştır. Ayrıca 752 adet kovanla arıcılık yapılmaktadır. Öşür vergisinin %51'i hayvansal üretimden; %49'u tarımsal gelirlerden alınmıştır. İncelenen yerleşme XIX. yüzyılda her ne kadar kaza merkezi olsa da tarımsal faaliyetler yoğun bir şekilde yapılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Menemen kazası, tarım, tarımsal ürünler, Tarihi coğrafya, Temettuat defterleri

1. GİRİŞ

Tarım, insanlar tarafından, farklı sosyal, ekonomik ve fiziki çevrelerde yapılan bitkisel ve hayvansal üretimdir. Geniş anlamda tarım, ekip biçme, ekip dikme, hayvancılık, avcılık ve toplayıcılık, balıkçılık ile ormancılığı kapsamaktadır. Bu faaliyetler tarla ve bahçelerde bitkisel üretim, hayvansal üretim ile su ürünleri avcılığı ve yetiştiriciliği olmak üzere alt sektörlere ayrılmaktadır. Tarımsal faaliyetler yeryüzündeki üretim biçimlerinden, en yaygın ve gerekli olanıdır. İnsanlar tarımsal üretimi sürdürebilmek amacıyla yaşadıkları ortama müdahale etmiş ve bunun sonucunda çevresel değişimlere yol açmışlardır. Neolitik Çağ'dan bu yana, insanlık temel beslenme ihtiyacını karşılamak amacıyla tarımsal faaliyetlerde bulunmuş günümüze kadar her dönemde önemli bir ekonomik faaliyet dalı olmuştur (Tümertekin & Özgüç, 2005; Doğanay & Çavuş, 2016; Aliağaoğlu, 2019).

Osmanlı Devleti'nin temel ekonomik faaliyeti de tarımdır. Osmanlı topraklarında gerçekleştirilen ziraat, geleneksel yöntemlerle yapılmaktaydı. Kuru tarım uygulamaları yaygın olarak görülmekteydi. Yeterince yağmur olmadığında çiftçi zor duruma düşmekteydi. Nadiren de olsa sulamalı tarımın yapıldığı arazilerde ise verim 3-8 kat artmaktaydı. Bitkisel üretimde verimi arttırmak için yapılan gübre kullanımı kısıtlıydı. XIX. yüzyılın ortalarında henüz tarımsal aletlerin kullanımı da yaygınlaşmamıştı (Quataert, 2004). Ekstansif özelliklerin yaygın olduğunu gördüğümüz tarımsal üretimin, doğal koşullara bağlılığının sonucunda, ürünlerin hasat miktarında yıldan yılda değişimler üreticiyi zor duruma sokabilmekteydi.

Osmanlı dönemindeki tarımsal faaliyetler hakkında bilgi veren birçok kaynak bulunmaktadır. Tahrir defterleri, Temettuat defterleri, salnameler, "Memalik-i Osmaniye'nin Ziraat Coğrafyası" ve "Coğrafya-yı İktisadi" adlı eserler, seyahatnameler, döneme ait çizili ve görsel malzemeler bunlardan bazılarıdır. Fakat bu kaynakların hiçbiri sosyoekonomik açıdan temettuat defterleri kadar ayrıntılı bilgiler içermemektedir. Dolayısıyla 1909 yılında hazırlanan tarım istatistiklerine kadar, Osmanlı dönemi tarımsal üretimi hakkında, ayrıntılı bölgesel bilgi içeren tek kaynak temettuat defterleridir.

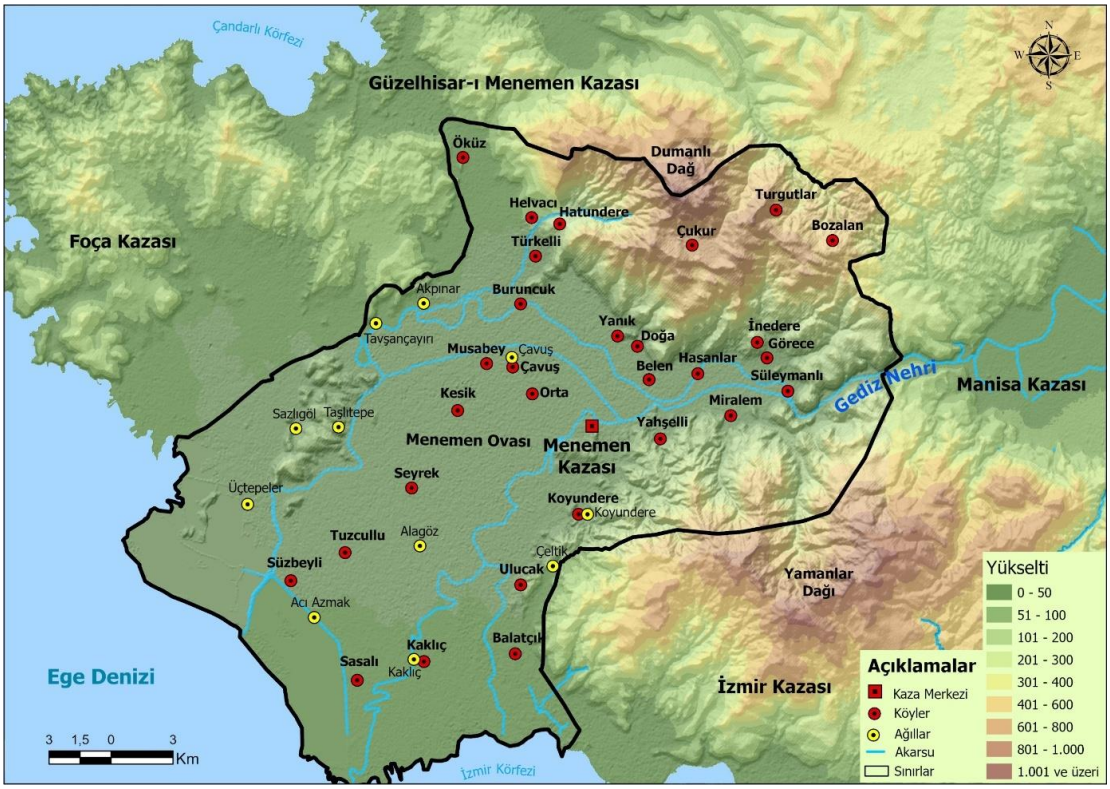
Osmanlı arşiv belgeleri içinde önemli bir yeri olan temettuat defterleri coğrafya, tarih ve iktisat gibi birçok disiplin tarafından incelenebilecek önemli bilgiler içermektedir. Temettu kelime olarak kar etme, fayda görme anlamına gelmektedir. Osmanlı Devleti, tanzimat döneminde hedeflenen ekonomik, sosyal ve idari modernleşme ile ekonominin büyümesi için birtakım uygulamalar gerçekleştirmiştir. Bu dönemle birlikte önceleri uygulamada olan çeşitli vergiler kaldırılıp, herkesin geliri ölçeğinde belirlenecek tek bir vergi uygulaması planlanmıştır. Bunun için de imparatorluk topraklarında hane reislerinin gelirlerinin tespitine yönelik temettuat adlı tahrirler yapılmıştır (Güran, 2011). 1839 yılında çıkarılan emirle Osmanlı topraklarında ikamet eden halkın tüm gelir kaynakları kaydedilerek adil bir "kazanç vergisi" alınmasını sağlayacak tahrirler meydana gelmiştir (Gümüşçü, 2018).

Temettuat defterleri XIX. yüzyılın ortalarındaki Osmanlı ekonomik yapısını, en küçük idari ünitelere kadar ve ayrıntılı bir biçimde anlama imkânı sunmaktadırlar. Temettuat defterlerinin başında, defterin hangi yerleşmeye ait olduğu belirtilmektedir. Böylece bu yerleşmenin tipi, sancak ve kaza olarak nereye bağlı olduğu bilgisiyle idari yapı tespit edilebilmektedir. Defterde kayıtlı verilerden Müslüman ve gayrimüslim nüfusun dağılımı, bu kişilerin meslekleri ve gelir kaynakları ile bunların faaliyet gruplarına dağılımına dair çeşitli çıkarımlarda bulunabilinir (Işık, 1999). Hane esasına göre tutulan Temettuat defterlerindeki bilgiler kişilik bilgileri, vergi ödemeleri, menkul ve gayrimenkullere dair kayıtlar ve gelirler olarak gruplandırılabilir (Gümüşçü, 2018). İlk gruptaki bilgilerle hane sayısı ve kişi isimlerinden nüfus özellikleri ve dini-etnik yapıya dair çıkarımlar yapılabilmektedir. Belirli katsayılar kullanılarak, en küçük idari, mekânsal ölçekteki yapıya kadar nüfus dağılımı tahmin edilebilmektedir. Vergilerle ilgili bilgi veren grupta bir yılda ödenen virgüy-i mahsusa, öşür ve cizye gibi vergilerin miktarı ve ödenme biçimi hakkında bilgiler vardır. Bir diğer grupta defterdeki yerleşmeleri meydana getiren hanelerin tasarrufunda olan menkul ya da gayrimenkuller hakkında da ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Kişilerin gelir kaynağını oluşturan hane, değirmen, dükkân, kömür ocağı vb. gibi kira getirisi olan mekanlar ile bitkisel üretimin yapıldığı tarla, bağ ve bahçelerin dönüm miktarı ve tasarruf biçimi ile buradan elde edilen gelirler, gelir getiren ağaç türleri ve bunlarla yapılan üretim, hayvan türleri, miktarları ve bunlardan elde edilen gelirler kayıt altına alınmaktadır. Son grupta yer alan diğer gelirler ise genellikle kişilerin ticaret ya da meslekleri üzerinden elde ettikleri gelirlerdir.

Tarihi coğrafya, bir mekânın geçmiş zaman diliminde fakat çağdaş coğrafya ilke ve yöntemleriyle araştırılması olarak tanımlanabilir. Hem geçmişteki coğrafi durumu yeniden inşa etmemizi hem de geçmişteki durumun günümüzdeki coğrafi yapıyı nasıl etkilediğini anlamamızı sağlama amacı taşır (Gümüşçü & Yiğit, 2023). Geçmişi yeniden inşa faaliyetleri sırasında temettuat defterleri gibi önemli verilere ulaşmamızı sağlayan kayıtlara ihtiyaç duyulur.

Çalışma alanımız olan Menemen kazasının merkezine ait temettuat defterleri geçmişteki tarımsal yapıyı anlamamıza imkan sağlamaktadır. Ayrıntılı bilgiler içeren bu defterler, tarımsal faaliyetlerle ilgili olarak bu alanda yer alan meslek dallarını, kişilerin tasarrufunda olan tarla büyüklüğünü, bunların ekili olup olmamama durumunu, kişinin kendisinin mi yoksa kiracı veya ortakçılara mı işlettiği görülmektedir. Kişilerin sahip olduğu; bağların büyüklükleri ile işletilebilir durumda, harap veya yeni bağ olup olmadığı, bahçeler ve büyüklükleri, gelir getiren ağaç sayısı, büyükbaş, küçükbaş, yük ve binek hayvanlar ile kovan miktarları ve bütün bunlardan elde edilen gelirler kayıt altına alınmıştır. Ayrıca tarımsal üretimden %10 oranında alınan öşür vergisinin kayıtlarıyla da tarımsal üretim miktarını, tarımsal verimliliği ve ürün desenini de anlamak mümkün olmaktadır. Böylece ele alınan mekânı; idari yapı ve sınırlar, nüfus yapısı, ticaret, tarımsal üretim miktarı, çeşitlilik ve verimlilik bakımından diğer mekânlarla kıyaslayabilmek mümkün olmaktadır (Işık, 1999).

Tarımsal faaliyetler açısından antik dönemden beri öneme sahip Menemen kazası, XIX. yüzyıl ortalarında idari açıdan Aydın vilayetinin Saruhan sancağına bağlı 18 kazadan biri durumundadır. 1855 yılında Aydın vilayetinin İzmir sancağına bağlanmıştır (Bilgi, 2001; Sürgevil, 2010). Temettuat kayıtlarının tutulduğu dönemde kazanın batısında Çandarlı Körfezi ve Foçateyn kazası, kuzeyinde Güzelhisar-ı Menemen kazası, doğusunda Manisa kazası, güneyinde ise İzmir Körfezi ve İzmir sancağı yer almaktadır (Şekil 1).

Şekil 1- Temettuat defterlerine göre Menemen kazasının sınırları ve kazadaki yerleşmeler (1845)

Figure 1- Borders of Menemen district and settlements in the district according to the temettuat registers (1845)

1842 yılına ait nüfus defterine göre Menemen kaza merkezinde 635 hanede 1.599 erkek nüfus bulunmaktadır (Bilgi, 2001). Temettuat defterlerinde ise 417 Müslüman, 249 Rum ve 29 Ermeni haneden oluşan toplam 695 hane yer almaktadır (B.O.A. ML. VRD. TMT 2345; B.O.A. ML. VRD. TMT. 2347). Kaza merkezindeki 26 mahalle ile bahçıvan reaya ve ağıllar neferatı gibi kentte veya kent yakınında ve ecnebiyan

(yabancılar) şeklinde kaydedilmiş yakın kazalarda ikamet edip Menemen'de bir gelir kaynağı olan kişiler de kayıt altına alınmıştır.

Bu çalışma XIX. yüzyıl ortalarında Menemen kazası mahallelerinde ikamet eden kişiler tarafından gerçekleştirilen tarımsal faaliyetleri mahallelere ait 1845 tarihli temettuat defterleri üzerinden açıklamak üzere hazırlanmıştır. Kazaların merkezinde *nefs* olarak adlandırılan yani mahallelerden teşkil olan şehir merkezi bulunur. Ayrıca kazaların dahilinde yer alan kırsal yerleşmelere ait temettuat defterleri de vardır. Menemen kazasının kırsal alanlarına dair yürütülmüş bir tez çalışması bulunmakla birlikte kaza merkezine dair bir çalışma yapılmamıştır (Öz, 2005). Ayrıca XV-XVIII. yüzyılda ve Cumhuriyetin ilk yıllarında Menemen kazası ile ilgili yürütülmüş çalışmalar da bulunmaktadır (Bakkal, 1994; Gonca, 2008). Dolayısıyla belirtilen çalışmalardan sonra oluşan boşluğu doldurmak, günümüzde hala çok önemli bir tarımsal alan olan Menemen'in, XIX. yüzyıldaki tarımsal faaliyetlerini açıklamak amacıyla ele alınmıştır.

2. YÖNTEM VE SINIRLILIKLAR

Osmanlı Arşivi'nde yapılan çalışmalarda, Menemen kaza merkezine ait ve daha önce değerlendirilmemiş, iki temettuat defteri bulunduğu tespit edilmiştir (B.O.A. ML. VRD. TMT 2345; B.O.A. ML. VRD. TMT. 2347). Bu defterler Menemen kazası merkezini meydana getiren 26 mahallede ikamet eden kişilere ait kayıtları içermektedir. Osmanlı Türkçesiyle yazılmış defterler, hane esasına göre transkript edilerek, arazi kullanımı, tarlaların dağılımı, tarım işletmeleri, ortakçılık ilişkileri ile birlikte bitkisel ve hayvansal üretim gibi temel konu başlıkları bulunan Excel veri seti haline getirilmiştir. Elde edilen veriler, yerleşme bazında birleştirilerek çeşitli kodlamalarla analiz edilmiştir. Ortaya çıkan nicel verilerin küsuratları yuvarlanarak konuya dair tablolar üretilmiştir. Tarihi haritalardan ve mevki isimlerinden yararlanarak, kazanın sınırları, kazadaki yerleşmeler ile ağıllar lokalize edilmiş ve ArcGIS Pro programıyla kaza haritası meydana getirilmiştir. Döneme dair bilgi içeren, tarım istatistikleri, nüfus defterleri ve salnameler vb. diğer kaynaklar da incelenerek XIX. yüzyıl ortalarındaki tarımsal yapı ortaya konulmaya ve yeniden inşa edilmeye çalışılmıştır.

Temettuat defterleri, tarımsal araştırmalar açısından önemli bir tarihi kaynak niteliğindedir. Fakat yine de bu defterlerin de bazı sınırlılıkları bulunmaktadır. Çalışmada karşılaşılan ilk sınırlılık kişilere ait arazilerin her zaman kent çevresinde olmamasıdır. Kazaya bağlı kırsal yerleşmelerde olan arazilerin gelir kaydı da kişinin ikamet ettiği mahallede yazılmıştır. Defterlerden, ekili-dikili tarlaların toplam alanı ile üretilen ürünlerin tür ve miktarları tespit edilmesine rağmen, bu alanların ne kadarının hangi ürünlere ayrıldığı bilinememektedir. Kiraya verilen arazilerden ne şekilde istifade edildiği, ağaçların kaç dönüm araziyi kapladığı, çiftliklerin yeri ve büyüklükleri hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Bunlar çalışmanın sınırlılıklarını oluşturmaktadır.

3. XIX. YÜZYILDAN GÜNÜMÜZE MENEMEN'DE TARIMSAL FAALİYETLERİN GENEL ÖZELLİKLERİ

Menemen kazasının merkezi Değirmendağı ve Hıdırlık tepelerinin arasında 10-20 metre yükseltiye sahip bir alanda kurulmuştur. Merkezi meydana getiren tarihi mahalleler, Gediz Nehri'nin güneyinde, Yamanlar Dağı'nın kuzeybatısındaki birikinti yelpazesinin, Menemen Ovası'yla birleşiminde yer almaktadır. Gediz Nehri, Dumanlı ve Yamanlar dağlarının arasından geçerek Menemen Ovası'nı ve ovanın dahil olduğu Gediz Deltasını meydana getirmiştir. Gediz Nehri, hem en verimli toprak türlerinden biri olan alüvyal toprakları meydana getirmiş hem de ovanın başlıca su kaynağını oluşturmuştur (Kenar & Yiğit, 2025). Menemen Boğazı'ndan deniz kıyısına kadar olan alanda kuvaternere ait alüvyonlar yaygındır. Menemen Ovası'nda eğimi çok az veya düze yakın, sulu ve kuru tarıma uygun verimli I. sınıf araziler görülmektedir (Uydur, 2012). Dolayısıyla gerek verimli arazi gerek su kaynağının varlığı nedeniyle hem geçmişte hem de günümüzde tarımsal faaliyetler için uygun bir yerdir.

Menemen, XIX. yüzyılda verimli topraklarıyla ve çeşitli tarımsal ürünleriyle bilinen bir kazadır. Ovanın tarımsal faaliyetleri Aydın Vilayeti Salnamesi'ndeki (1879) ifadeler şu şekilde özetlenebilir. Ahalisi ziraatla uğraşmaktadır. Ovası oldukça büyüktür. Kaza köylerden başka, yirmi yedi adet büyük çiftliği ve bir hayli meraya sahiptir. Başlıca mahsul buğdayı ve arpası olup darı, susam, pamuk ve benzeri yaz mahsulü alınır. Başlıca mahsullerden diğerleri zeytin ve palamuttur. Ovanın ortasından akan Gediz Nehri yağmurlu günlerde taşkınla mecrasından çıkar, bütün araziyi sular istila eder. Halkın ürünlerini harap eder. Arpa ekili olan tarlada buğday,

buğday ekili olan tarlada arpa görüldüğü rivayet olunur. Bu nehir, ekini bir tarladan diğerine nakleder. Bazen tarlalara çamur getirerek değerini düşürdüğü gibi, çakıl ve molozlar doldurarak, o tarlanın kıymetini yok eder. Menemen yoğurt ve özellikle kavun ve karpuzuyla meşhurdur. Mevsimlerinde çoğu İzmir'e taşınmaktadır. XIX. yüzyılın ortalarına kadar Menemen'den İzmir Limanı'na ürün ulaştırmak için kullanılan yerlerden biri de Menemen İskelesi'dir. Bu iskeleden yolcu taşımacılığı da yapılmıştır (Doğer, 1998).

XIX. Yüzyılda Menemen kazasının ihracat kapısı olan İzmir Limanı, imparatorluğun önemli bir ticaret merkeziydi. İhraç ürünleri büyük ölçüde tarıma dayanmaktaydı. Palamut, kök boya, pamuk ipliği, kuru incir, üzüm ve arpa başlıca ihraç ürünlerini meydana getirmekteydi (Çadırcı, 2013). Bu ürünler dışında İzmir Limanı'ndan afyon, haşhaş, hayvan derisi, bakla, akdarı, kumdarı, meyan kökü, bal mumu, cehri, halı, mazı, pamuk, yün, buğday, zeytinyağı ve tütün de ihraç edilmekteydi (Aydın Vilayeti Salnamesi, 1888).

XIX. yüzyılın son yıllarında Menemen kazasında, başta arpa olmak üzere, buğday, bakla, akdarı, mısır, burçak, nohut, pamuk ve bostanlarda çeşitli sebzeler üretilmektedir. Arazinin 120.000 dönümü iyi ve 77.000 dönümü orta ve 40.000 dönümü değersiz itibar olunur. Bereketli dönemlerde bir dönüm iyi tarladan 40 İstanbul kilesi kadar arpa alınabilir. Bundan başka kaza dahilinden palamut, zeytin, meyankökü hasıl olunur. Son dönemlerde kaza dahilinde çekirdeksiz üzüm bağları yetiştirilmeye başlanmıştır. (Aydın Vilayeti Salnamesi, 1893; Aydın Vilayeti Salnamesi, 1894).

Cuinet'e göre, aynı yıllarda Menemen kazasının merkezi, çevre köylerden gelen ürünlerin satıldığı bir pazar konumundadır. Bu pazar, yalnızca 32 km uzaklıkta olan İzmir şehri tüccarları tarafından da sıkça ziyaret edilmektedir. Ayrıca Menemen'in verimli ovasını oluşturan 20.000 hektarlık alüvyon topraklar artık Gediz'in (Hermos) sol tarafında yer almakta, eskiden bu topraklardan nehirle ayrılmış olan Menemen şimdi bu topraklarla bitişik durumdadır. Menemen çevresi kış boyunca kolaylıkla muhafaza edilebilen mükemmel kavunlar üretmektedir. Ovanın başlıca ve neredeyse tek tarımı ise, Gediz'in alüvyonlarıyla zenginleşmiş topraklarda oldukça verimli olan tahıldır (Cuinet, 1894).

Gediz Nehri'nin, yüksek su taşıdığı dönemlerde bağlarda ve diğer tarım ürünlerinde verim artmaktaydı. Fakat, özellikle ilkbahar dönemlerinde Menemen Ovası'nda gerçekleştirdiği taşkınlarla tarımsal ürünleri yok etmekte ve üreticiyi zor duruma sokmaktaydı. Bazen ovadaki mahsul bir ay kadar su altında kalmaktaydı (İzmir Vilayeti İstatistik Müdüriyeti, 1929). 1860-1901 yılları arasında Gediz Nehri, on altı defa taşmış, insanlar, hayvanlar, yerleşim birimleri, tarımla birlikte diğer ekonomik alanlara zarar vermiştir (Satılmış & Acar Kaplan, 2023). Ayrıca bu dönemde yine Menemen kazasında tarımsal faaliyetleri etkileyen, kuraklık, fırtına ve çekirge sürüleri gibi afetler de gerçekleşmiştir (Satılmış, 2012).

Cumhuriyetin ilk yıllarında Menemen kazasının ihraç ettiği tarımsal ürünler çok çeşitlidir. Bunlar içerisinde miktar olarak ilk sıralarda arpa, buğday, meyankökü, bakla, bostan, palamut, yulaf, zeytin ve zeytin yağı, tütün, mısır, pamuk ve çeşitli meyveler yer almaktadır. Kazanın tarımsal üretiminin %80'i, tren, kamyon deve ve iki tekerlekli hayvan arabalarıyla İzmir'e ihraç edilmektedir (Menemen Belediyesi, 1939).

Günümüzde Menemen ilçesinde verimli topraklar ve Akdeniz ikliminin ılıman hava koşullarına sahip olması nedeniyle yılda iki-üç defa ürün alınabilmektedir. Arazi verimliliği ise Türkiye ortalamasından yüksektir. Menemen Ovası düze yakın olduğu için de tarımsal üretim kolaylıkla yapılabilmektedir. Pamuk, buğday, ayçiçeği, mısır, üzüm, zeytin, narenciye, yem bitkileri ve sebze yetiştirilen başlıca ürünlerdir (Tepealtı, 2022). Batı Anadolu'da yer alan en verimli ovalardan biridir.

4. BULGULAR

4.1. Menemen kaza merkezinde tarımsal nüfus

Temettuat defterlerinde hane reisleri ve onların yanı sıra hanede kaydedilen diğer erkek nüfusun meslekleri ile ilgili bilgiler de bulunmaktadır. Böylece defterin ele aldığı yerleşmeye dair tarımsal faaliyetlerde bulunan meslek grupları da tespit edilebilmektedir. Kaza merkezinde 695 hanede ikamet eden 1.070 kişinin meslek gruplarına dağılımına baktığımızda %48,5'i zanaat ve ticaret, %44,7'si ziraat ve %3,2'si görevliler grubunda yer almaktadır. %3,6'sının ise belirli bir mesleği yoktur. Menemen kazasına bağlı kırsal yerleşmelerle ilgili yapılan bir çalışmaya göre aynı dönemde tarımsal faaliyetlerde yer alan kişilerin oranı aktif nüfusun

%67'sini bulmaktadır (Öz, 2005). Osmanlı imparatorluğunda 19. yüzyılda temel geçim kaynağı ziraattır ve aktif nüfusun beşte dördü bu tür faaliyetlerde yer almaktadır (Quataert, 2004). Ele alınan defterler kent merkezine ait olduğu için bu oranın genelin altında kalması normaldir. Çünkü kentlerde diğer ekonomik fonksiyonlar da önem kazanmaktadır. Ayrıca kaza merkezinde tarım dışında diğer meslek gruplarında hizmet veren kişilerin çoğunluğunun az ya da çok tarımsal faaliyetlerde bulunduğu defterdeki kayıtlardan anlaşılmaktadır. Dolayısıyla tarımsal faaliyetlerle ilgilenen kişilerin sayısının belirtilenin çok üzerinde olduğu tahmin edilebilir.

Tarımsal faaliyetlerde yer alan 479 kişinin meslekleri içerisinde en çok çoban (174), ırgat (126), erbab-ı ziraat ve rençber (76), bahçıvan (49) ve kâhyalık (22) bulunmaktadır. Ayrıca bu grupta, hizmetkar, duhancı (tütüncü), ashab-ı çiftlikat (çiftlik sahipleri), arıcı, sebzeci ve tavukçu gibi meslekler de vardır. Çoban ve ırgatların tarımsal meslekler içerisindeki oranı %62,6'dır. Kaza merkezi ve merkeze bağlı yerlerde çok sayıda ırgat ve çoban bulunduğu görülmektedir. Bu durum kazada büyük araziler kaplayan çiftlik ve ağılların çokluğundan kaynaklanmaktadır. Şehirde çobanların sayısının fazla olmasının bir diğer nedeni kazadaki ağılların bu defterlerde kaydedilmesi ve kaza genelinde ticari hayvancılığın yaygın olmasıdır. Menemen'de eski dönemlerden günümüze ulaşmış mevki isimlerinde, ağıl, çiftlik ve dam gibi yerleşme türlerinin çokluğu gözlemlenmektedir. Temettuat defterlerine göre kazada çok sayıda Rum kökenli çoban bulunmakla birlikte birçoğu Balkanlardan gelmiştir. Batı Anadolu XIX. yüzyılda, Balkanlar ve adalar üzerinden Rum göçlerine sahne olmuştur. Özellikle çiftliklerde çoban, ırgat ve ortakçı olarak çalışmışlardır (Terzibaşoğlu, 2022). Defterlerde ırgat ve hizmetkar olarak kaydedilen kişiler ise tarım işçileridir. Bu kişiler başkalarının tarım arazilerinde işçi olarak hizmet vermektedirler.

4.2. Menemen kaza merkezinde tarım arazilerinin genel özellikleri

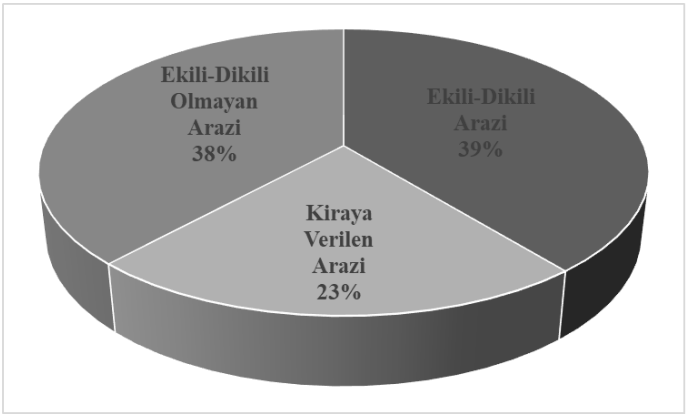
Menemen kaza merkezinde kayıt altına alınan kişilere ait tarlalar; mezru (ekili) tarla, gayr-i mezru (ekili olmayan/ nadas) ve kiraya verilen tarla olarak üç grupta kaydedilmiştir. Ayrıca bahçe, sebze bahçesi ve bağ arazisi ve bu bağın ürün verip veremeyeceği (harap) ya da yeni dikilmiş (cedid) olması gibi nitelikleri de belirtilmiştir. Defterlerde kaydedilen kişilere ait toplam arazi miktarının %39'u ekili-dikili arazileri, %38'i ekili-dikili olmayan ve nadas arazilerini, %23'ü kiraya verilen arazileri oluşturmaktadır (Tablo 1, Şekil 2). Ekili-dikili araziler içerisinde mezru tarla, verimli bağlar ve bahçeler bulunmaktadır. Ekili-dikili olmayan ya da nadas arazi içerisinde de gayr-i mezru ve harap bağlar toplanmıştır. Mülk sahipleri tarafından kiraya verilen arazilerin, kiracı tarafından ne şekilde tasarruf edildiği kesin olarak bilinmemekle birlikte, ekilip-dikilmek amacıyla kiralanmış olmalıdır. Bu arazi türünü de ekili-dikili arazilere dahil edersek ekili-dikili arazi oranı %62'ye ulaşmaktadır. Menemen kazası kırsalında mezru (663.000 dönüm) ve kiradaki (18.880) arazilerin toplam tarım arazisindeki oranı %80'dir (Öz, 2005). Bu oranın kaza genelindeki yüksekliği arazinin tarımsal faaliyetlere uygunluğu hakkında da bilgi vermektedir.

Ekili-dikili olmayan ve nadas arazilerinin 9.648 dönümü gayr-i mezru, 39 dönümü ise harap bağlardan oluşmaktadır. Gayr-i mezru arazilerin durumunu açıklayan başka bir ifade bulunmaması nedeniyle bu arazilerin daha önce hiç ekilmediği ya da ekildiği fakat tahrir yapılırken nadasa bırakılmış olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Bu dönemde Anadolu tarım arazilerinde üç yılın ikisinde nadas uygulanması yaygındır (McGowan, 2004). Ayrıca Aydın vilayeti çiftçisinin üretim alışkanlıkları arasında nadas, nöbetleşe ekim ve rotasyon yaygın olarak uygulanmaktadır (Güran, 1998). Harap haldeki bağlar, bir süre boyunca işletilmiş, artık verimini kaybetmiş ve bu nedenle üretimin yapılmadığı arazileri ifade eder. Bu arazilerden gelir elde edilememektedir.

25.359 dönüm toplam arazi 695 haneye bölündüğünde hane başına yaklaşık 37 dönüm; ekili-dikili arazilerden ise 14 dönüm düşmektedir. Ekili-dikili olmayan ve nadas arazilerinden hane başına düşen arazinin ise 14 dönüm civarındadır. Kiraya verilen araziler 5.753 dönümdür ve toplam arazinin %23'üne karşılık gelmektedir (Tablo 1).

Tablo 1- Temettuat defterlerine göre Menemen kaza merkezinde arazinin kullanım biçimlerine dağılımı (1845)
Table 1-Distribution of land use types in central district of Menemen according to the temettuat registers (1845)

Arazi Türü	Miktar (Dönüm)	Oran (%)	Hane Başına Düşen Miktar (Dönüm)	Gelir Toplamı (İki Yıllık-Kuruş)	Gelir Oranı (%)
Ekili-Dikili Arazi	9.919	39	14	280.586	96
Kiraya Verilen Arazi	5.753	23	8	11.403	4
Ekili-Dikili Olmayan/ Nadas Arazisi	9.686	38	14	0	0
Toplam	25.359	100,0	36	291.989	100

Şekil 2- Temettuat defterlerine göre Menemen kaza merkezindeki arazinin kullanım biçimlerine dağılımı (1845)
Figure 2- Distribution of land use types in central district of Menemen according to the temettuat registers (1845)

Tablo 2- Temettuat defterlerine göre Menemen kaza merkezinde tarlaların dağılımı (1845)
Table 2- Distribution of fields in the central district of Menemen according to the temettuat registers (1845)

	Tarla					
Mahalle Adı	Mezru (Dönüm)	Gayr-i Mezru (Dönüm)	Kiraya Verilen (Dönüm)	Vakıf Arazi (Dönüm)	Mezru Arazi Geliri (2 Yıllık-Kuruş)	Kira Geliri (2 Yıllık-Kuruş)
Balaban	125	64	0	0	4.147	0
Kasım Paşa	240	282	0	0	7.797	0
Bekdaş	0	16	0	0	0	0
Kıbtiyan	0	0	0	0	0	0
Kara Fakih	4	40	0	0	74	0
Dülbentlü	209	162	0	0	4.205	0
Kanalıcı	27	60	0	0	495	0
Cami-i Kebir	812	521	12	0	15.975	423
Gaybi	896	640	1.057	0	15.226	2.502
Köse Bülbül	46	26	0	0	483	0
Bahçıvan	3	60	0	0	87	0
Kethüda Bali	244	172	352	0	7.616	1.130
Seyyid Nasrullah	169	277	0	0	4.898	0
Menemenlü	53	146	30	0	792	150
Abdestlü	82,5	102	2	0	1.012	783
Ahi Hıdır	983	655	90	0	25.089	260
Bazarbaşı	547	1085	34	369	14.003	290
Seyyid Ali	678	995	3.737	0	9.406	5.061
Hacı Abdi	470	127	0	0	7.608	0
Hacı Davud	289	33	0	0	2.055	0
Hacı Bazarlu	38	168	42	0	4.860	124
Osman Fakih	50	7	0	0	631	0
Sevinç	810	547	40	0	27.917	80
Zımmı	61	87	0	0	1.122	0
Rumiyan	284	354	0	0	4.701	0
Mermerlü	522	988	0	0	29.366	0
Ermeniyan	210	2.035	7	0	15.782	250
Ecnebiyan	0	0	350	0	0	350
Ağıllar Neferatı	0	0	0	0	0	0
Toplam	**7.852**	**9.648**	**5.753**	**369**	**205.342**	**11.403**

Menemen kazası merkezinde ikamet eden kişilere ait tarım arazilerinin yaklaşık %93'ü tarla, %6'sı bağ ve %1'i bahçelerden oluşmaktadır (Tablo 4). Menemen kazasının kırsal alanlarında mülk sahiplerinin 37.797 dönümden oluşan tarım arazilerinin %94'ü tarla, %6'sı bağlardan oluşmaktadır (Öz, 2005). Dolayısıyla kaza genelinde bağlar henüz yaygınlaşmamıştır.

Kaza merkezinde en fazla mezru tarla sahibi kişilerin bulunduğu mahalleler Ahi Hıdır (983), Gaybi (896) ve Cami-i Kebir (812) mahalleleridir. Bekdaş ve Kıbtiyan mahallelerinin sakinlerine ait hiç mezru tarla bulunmamaktadır (Tablo 2). En büyük bağlar, Kasım Paşa (177), Cami-i Kebir (144,5) ve Rumiyan (111,5) mahallelerinde ikamet eden kişilere aittir. En çok bahçe sahibinin ikamet etiği mahalleler Bahçıvan (20), Köse Bülbül (17,5) ve Gaybi (16) mahalleleridir (Tablo 3). Bu araziler dışında, ağaçların bulunduğu dikili araziler de vardır fakat ne kadar büyüklüğe sahip olduğu bilinmemektedir.

Tablo 3- Temettuat defterlerine göre Menemen kaza merkezinde bağ ve bahçe miktarlarının mahallelere dağılımı (1845)
Table 3-Distribution of vineyards and gardens in the central district of Menemen according to the temettuat registers (1845)

	Bağ				Bahçe			
Mahalle Adı	**Bağ (Dönüm)**	**Gelir (2 Yıllık-Kuruş)**	**Harap Bağ (Dönüm)**	**Cedid Bağ (Dönüm)**	**Bahçe (Dönüm)**	**Gelir (2 Yıllık-Kuruş)**	**Sebze Bahçesi (Dönüm)**	**Gelir (2 Yıllık-Kuruş)**
Balaban	54	4.317	11	0	0	0	0	0
Kasım Paşa	167	8.953	0	10	0	0	10	1.000
Bekdaş	19	166	2	0	0	0	0	0
Kıbtiyan	1	13,5	0	0	0	0	0	0
Kara Fakih	6	137	0	0	3	81	0	0
Dülbentlü	67	1.780	0	0	0	0	0	0
Kanalıcı	11	248	0	4	0	0	0	0
Cami-i Kebir	142	8.981	0	3	5	100	8	145
Gaybi	83	3.087	0	4	0	0	16	370
Köse Bülbül	30	1.821	0	0	0	0	18	40
Bahçıvan	9	390	0	3	0	0	20	545
Kethüda Bali	107	3.089	2	0	0	0	0	0
Seyyid Nasrullah	65	1.745	0	0	0	0	0	0
Menemenlü	17	506	0	0	6	200	0	0
Abdestlü	19	1.388	0	6	0	0	0	0
Ahi Hıdır	104	3.863	2	5	0	0	2	340
Bazarbaşı	56	1.440	9	2	0	0	6	500
Seyyid Ali	96	3.065	6	0	0	0	12	820
Hacı Abdi	30	1.078	0	0	1	50	0	0
Hacı Davud	12	2.565	0	0	0	0	0	0
Hacı Bazarlu	21	1.044	0	0	0	0	0	0
Osman Fakih	16	1.615	1	0	0	0	0	0
Sevinç	85	3.325	0	2	5	300	0	0
Zımmi	23	1.032	0	0	0	0	0	0
Rumiyan	109	6.567	0	3	1	120	0	0
Mermerlü	120	4.943	0	6	0	0	0	0
Ermeniyan	53	1.981	6	13	0	0	5	400
Ecnebiyan	0	0	0	0	0	300	4	800
Ağıllar Neferatı	0	0	0	0	0	0	0	0
Toplam	**1.516**	**69.134**	**39**	**61**	**21**	**1.151**	**101**	**4.960**

Tablo 4- Temettuat defterlerine göre Menemen kaza merkezinde tarla, bağ ve bahçe büyüklükleri ve gelir ortalamaları (1845)
Table 4-Field, vineyard, and garden sizes and average yields in the central district of Menemen according to the temettuat registers (1845)

Tarla Toplamı (Dönüm)	**Tarlanın Oranı (%)**	**Tarla Geliri Ortalaması (Kuruş)**	**Bağ Toplamı (Dönüm)**	**Bağın Oranı (%)**	**Bağ Geliri Ortalaması (Kuruş)**	**Bahçe Toplamı (Dönüm)**	**Bahçenin Oranı (%)**	**Bahçe Geliri Ortalaması (Kuruş)**
23.622	93	108.372	1.616	6	34.567	121	1	3.056

4.3. Menemen kaza merkezindeki tarım işletmelerinin büyüklüğü ve işletilme yöntemi

Temettuat defterlerinde, kişilerin tasarrufunda bulunan tüm arazi türleri ve dönüm olarak miktarları belirlenebilmektedir. Burada her kişinin tasarrufunda olan araziler ayrı ayrı kaydedilmiştir. Bu kişilerden aynı hane altında bulunan akrabalar bir tarım işletmesi kabul edilerek ailelerdeki arazi türlerinin dönümleri toplanmıştır. Örneğin; hane reisi, eşi, oğlu ve yeğeninin sahip olduğu arazilerin dönümleri toplanmış ve bir tarım işletmesi olarak kabul edilmiştir. Böylece 516 parça farklı arazi ya da tarım işletmesi olduğu tespit edilmiştir. Menemen kazası merkezinde oturan kişilerin ellerinde 1 ile 2.560 dönüm arasında değişen büyüklükte tarım arazileri bulunmaktadır.

Osmanlı dönemi tarım istatistiklerinde tarım işletmeleri büyüklüklerine göre üçe ayrılmaktadır. Küçük işletmeler (imalât-ı sağire) 10 dönüm altındaki arazilerdir. Orta ölçekli işletmeler (imalât-ı mütevassıta) 10-50 dönüm arasındadır. Büyük işletmeler (imalât-ı cesîme) ise 50 dönümden fazla araziye sahip olanlardır. Menemen kazası merkezindeki hanelerinin tarım işletmelerinin %49'u 10 dönüm ve altında, %33'ü, 10,5- ile 50 dönüm arasında, %17'si 50,5 dönümden fazladır. Dolayısıyla tarım işletmelerinin yarıya yakını küçük işletmelerden oluşmaktadır (Tablo 5). Menemen kazasındaki bu durum XIX. yüzyılda Osmanlı tarım arazilerinin çoğunluğunun küçük ve orta büyüklükteki işletmeler olduğunu gösteren çalışmalarla da uyumludur. (Güran, 1998; Quataert, 2004; Gökmen, 2010; Özgün, 2012).

Tarım işletmelerinin büyüklüğü, bu işletmelerin bulunduğu arazinin rölyefiyle de alakalıdır. İşletmelerin bulunduğu coğrafi koşullar ortalama arazi büyüklüğünü etkilemektedir. Işık (1999) tarafından yapılan bir çalışmaya göre kırsal ova yerleşmelerindeki tarımsal işletme büyüklüğü platolarda yer alan yerleşmelerdekilere göre daha küçüktür.

Küçük tarımsal işletmeler aile işletmeleri olarak değerlendirilebilir. Ailenin işletebilme imkanının üstündeki araziler ise kiraya verilebilmekteydi. Ayrıca incelenen defterler kaza merkezine ait olduğu için buradaki kişilerin %55,3'ünün tarımsal faaliyetler dışında kalan mesleklerinin olduğu dikkate alınmalıdır. Bu nedenle tarımsal işletmelerde küçük işletme yoğunluğunun olması beklenen bir durumdur.

Tablo 5- Temettuat defterlerine göre Menemen kaza merkezindeki hanelere ait tarla büyüklükleri ve sayılarının dağılımı (1845)
Table 5- Distribution of field sizes and their frequency per household in the central district of Menemen according to the temettuat registers (1845)

Arazilerin Büyüklüğü (Dönüm)	Arazi Sahibi Sayısı	Toplam Arazi Parçası İçindeki Oranı (%)
0,5-5	198	38,4
5,5-10	57	11,0
10,5-25	99	19,2
25,5-50	72	14
50,5-100	44	8,5
100,5-200	26	5
200,5-300	5	1
300,5-500	7	1,4
500,5-1.000	5	1
1.000,5 üzeri	3	0,6
Toplam	516	100

Menemen kazası merkezinde yaşayan çiftçilerin çoğunluğu küçük ölçekli işletmelerle tarımsal üretimde bulunurken, temettuat defterlerinde bunlara ek olarak çiftlik ve ağıl gibi tarımsal işletmeler de kaydedilmiştir. Fakat bu işletmelerin kapladıkları arazi hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Osmanlı döneminde çiftlik kavramı önceleri bir çift öküzle sürülebilecek araziyi ifade etmekteydi. Fakat sonra belirsiz bir büyüklüğe ulaşmıştır (McGowan, 2004). 14-17. yüzyılda çiftliklerin büyüklükleri ortalama 60-150 dönüm arasında değişmektedir (İnalcık, 2000). Ticari kâr amacıyla teşvik edilen büyük işletmeler olan çiftlikler XIX. yüzyılda Batı Anadolu'da yaygınlaşmıştır (Teoman & Kaymak, 2008).

Defterlerdeki 15 çiftliğin sahipleri, ecnebi olarak kaydedilmişlerdir. Bu kişiler Menemen kazası dışında, Manisa, İzmir ve Turgutlu gibi çevre kazalarda ikamet etmektedirler (Tablo 6). Menemen kazasında ecnebiyana

ait çiftlikler doğrudan sahipleri tarafından işletilmemektedir. Hem arazi hem de defterde kaydedilen 5.375 küçükbaş hayvan kiraya verilmektedir. Dolayısıyla bu kişiler tarım üreticisinden ziyade gelir tahsilatı yapan kişiler konumundadır.

Tablo 6- Temettuat defterlerine göre Menemen kaza merkezinde kaydedilen çiftlik sayısı ve kira gelirleri toplamı (1845)
Table 6- The number of farms and the total rental revenues were recorded in the central district of Menemen according to the temettuat registers (1845)

Çiftlik Sayısı	Kira Geliri
15	86.500

Temettuat defterlerinde kayda alınan arazinin işletilme biçimlerinden biri de ortakçılıktır. Hane reislerine ait kayıtlardan sonra ortak anlamındaki "şerik" ifadesi kullanılarak bu kişilerle ortakçılık yapan kişiler belirtilmiştir. Çalışmanın ana kaynağı olan Menemen nefsi temettuat defterlerine göre ortakçılık yapan kişi sayısı 164, toplam ortakların sayısı ise 264'tür. 107 kişinin bir, 35 kişinin ise iki, 13 kişinin ise üç ortağı bulunmaktadır (Tablo 7). Bir, iki ve üç ortağa sahip olan kişiler, ortakçılık yapanların %95'ine karşılık gelmektedir. Ayrıca defterlerde en fazla ortağa sahip hane reisinin, dokuz ortağı olduğu kaydedilmiştir. Defterlerde ortakçılığın yapılma biçimi konusunda yani, masraf paylaşımı, ürün işleme ve gelir paylaşımı gibi konularda bir bilgi bulunmamaktadır. Hane reislerinin ortaklarının büyük çoğunluğu kenti oluşturan mahallelerde ikamet etmektedir. Az sayıda ortaklık ise Menemen kazasındaki kırsal yerleşmelerde ikamet eden kişilerle gerçekleştirilmiştir.

Tablo 7- Temettuat defterlerine göre Menemen kaza merkezinde tarımsal ortaklık ilişkileri (1845)
Table 7- Agricultural partnership relations in the central district of Menemen according to the temettuat registers (1845)

Ortak Sayısı	Ortaklık Yapan Kişilerin Sayısı	Ortaklık Yapan Kişilerin Toplam İçindeki Oranı (%)
1	107	65
2	35	21
3	13	8
4	3	2
5	4	2
6	0	0
7	1	1
8	0	0
9	1	1
Toplam	164	100

4.4. Menemen kaza merkezindeki bitkisel üretim

4.4.1. Tahıl ve baklagiller

XIX. yüzyıl Anadolu topraklarında en yaygın şekilde ekilen tahıl ürünleri; arpa ve buğdaydır. Buğday, temel besin maddelerinden biri olan ekmeğin üretiminde önemli bir yer tutarken; arpa, hem insan hem de hayvan besini olarak kullanılmakta olup çok yönlü bir tarımsal ürün niteliği taşımaktadır (Yiğit & Yücedağ, 2020). Menemen kaza merkezinin sakinleri de tahıllardan en çok buğday ve arpa üretmektedir. XIX. yüzyılın ortalarında İngilizlere ait Routh adlı şirket İzmir çevresinde özellikle Menemen'de tahıl alım satımıyla ilgilenmiştir (İssawi'den aktaran: Özgün, 2011). Dolayısıyla arpa ve buğday gibi tahıllar sadece iç değil, dış pazarın da ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla üretilmiştir. Aynı dönemde Aydın vilayetinde tahıllar tarımsal üretimin %46'sına karşılık gelmektedir (Güran, 2003). Ayrıca 1909 yılına ait tarım istatistiklerinde İzmir Sancağı'na bağlı kazalarda en çok yer ayrılan ve üretilen tahıllar yine arpa ve buğdaydır.

Toplam 25.359 dönüm olan tarımsal arazinin 15.672 dönümünü oluşturan mezru ve kiraya verilen tarlalar, toplam tarlaların (23.622 dönüm), yaklaşık %66'sına karşılık gelmektedir. Ekili-dikili arazinin çoğunluğu tahıl üretiminde kullanılmıştır. Fakat bu arazilerin içerisinde az da olsa baklagil ve sanayi bitkileri gibi ürünlere ayrılmış tarlalar olduğu bu ürünlerden alınan öşür kayıtlarından anlaşılmaktadır. Fakat bu ürünlere ayrılmış

arazinin tam olarak ayırt edilmesi temettuat defterlerinin mahiyeti nedeniyle mümkün değildir. 1909 yılına ait Ziraat Nezareti istatistiklerinde Aydın vilayetinde tahıl tarımına ayrılan arazi oranı ise %72,8'dir (Güran, 1998).

Kaza merkezinde ikamet eden kişiler tarafından tarlalarda yetiştirilen ürünler tahıllardan; buğday, arpa, susam, darı; baklagillerden ise börülcedir. Toplam tahıl ve baklagil üretimi 1.628 kile ve 2 şinik olarak kaydedilmiştir. Tahıl ve baklagil gelirinden alınan toplam öşür miktarı ise 10.209 kuruştur (Tablo 8). Kazada tarımsal ürünlerden %10 oranında öşür alındığı bilinmektedir. Böylece bu ürünler üzerinden elde edilen gelir 102.090 kuruş olmaktadır. XIX. yüzyıl ortalarında Menemen kazasının kırsal yerleşmelerini elen alan bir çalışmaya göre, tarlalarda en çok arpa, buğday, susam olmak üzere darı, burçak, börülce, pamuk ve tütün gibi ürünler yetiştirilmektedir. Burçak, börülce ve tütün üretimi ise oldukça azdır (Öz, 2005).

Tablo 8- Temettuat defterlerine göre Menemen kaza merkezinde tahıl ve baklagil üretimi (1845)
Table 8- Cereal and legume production in the central district of Menemen according to the temettuat registers (1845)

Hınta		**Şair**		**Susam**		**Darı**		**Börülce**		**Öşür Toplamı (Kuruş)**	**Gelir Toplamı (Kuruş)**
Kile	Öşür	Kile	Öşür	Kile	Öşür	Kile	Öşür	Şinik	Öşür	10.209	102.090
824	6452	733	2906	42	804	30	42	2	6		

4.4.2. Bağ ve bahçe ürünleri

Menemen'de bağcılığın çok eski bir tarihe dayandığı bilinmektedir. Bir dönem azalan bağcılık faaliyetleri, XIX. yüzyılın başında adalar üzerinden gelen Rumlar tarafından canlandırılıp tekrar artarak önemli bir gelir kaynağı halini almıştır (Doğer, 1998). Bağlarda yetiştirilen üzümler hem yaş hem de kuru biçimde tüketilmiştir. Ayrıca pekmez, sirke ve şarap üretiminde de kullanılmıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında üzüm kuru olarak satılan önemli bir ihraç ürünü haline gelmiştir (Quataert, 1985). Aynı yıllarda İzmir sancağında gerçekleştirilen üzüm üretiminin büyük kısmı ihraç edilmektedir. Bir kısmı da şarap ve rakı üretiminde kullanılmaktadır. İzmir'e bağlı birçok kazayla beraber Menemen'in de kırmızı ve beyaz şarapları makbuldür. Fakat, 1880'lerden 1900'lerin başına kadar İzmir ve yakınında bulunan Menemen'de görülen filoksera hastalığı, kaza genelinde 10 bin dönüm araziye zarar vermiştir (Özgün, 2011).

Temettuat defterlerinde kaydedilen 695 haneye ait 1616 dönüm bağ bulunmaktadır. Kent sakinlerinin sahip olduğu arazilerin %6'sı bağlardan meydana gelmektedir. Hane başına yaklaşık 2 dönüm bağ düşmektedir. Bağların 1516 dönümü halihazırda ürün elde edilen, 39 dönümü harap durumda olan ve ürün elde edilemeyen ve 61 dönümü ise "cedid" yani yeni dikilmiş ve henüz ürün elde edilmeyen bağlardır. 1909 yılında Aydın vilayetinde bağların ekili-dikili arazi içindeki oranı %17 civarındadır. Bağ ve bahçe ürünleri tarımsal ürünlerin üçte birine karşılık gelmektedir (Güran,1998).

Mahalleler arasında en çok bağ sahibi olanlar, 167 dönüm ile Kasımpaşa, 142 dönüm ile Cami-i Kebir, 120 dönüm ile Mermerli, 109 dönüm ile Rumiyandır (Tablo 3). Kaydedilen 431 adet bağın büyüklüğü 0,5 ile 32,5 dönüm arasında değişmektedir. Bağların %48,3'ü 2 dönüm ve altında, %65,7'si ise 3 dönüm ve altındadır (Tablo 9). Bu durum, bağ alanlarının önemli bir kısmının küçük ölçekli olduğunu ortaya koymaktadır.

Temettuat defterlerindeki öşür vergisi kayıtlarına göre kaza merkezinde oturan kişilere ait 1.516 dönüm bağda 13.367 kıyye üretim gerçekleşmiştir. Dönüm başına üretim 9 kıyye civarındadır. 5.271 kuruş öşür vergisi alındığına göre bağcılıktan 52.710 kuruş gelir elde edilmiştir (Tablo 10). Bu durumda üzümün kıyye fiyatı yaklaşık 4 kuruş olmaktadır. Aynı sene Menemen'in kırsal alanlarında toplam arazinin %6'sını oluşturan 2.051 dönüm bağda toplam 64.267 kıyye üzüm üretilmiş ve bundan 214.000 kuruş gelir elde edilmiştir (Öz, 2005). Köylerdeki bağlardan dönüm başına 31 kıyye ürün elde edilmiştir. Dolayısıyla kırsal alanlarda bağcılık daha geniş alanlarda yapılmış ve dönüm başına 3,5 kat daha fazla ürün elde edilmiştir.

Bahçe veya bostan olarak defterlerde kayıt altına alınmış tarımsal araziler, Menemen kaza merkezinde kaydedilen diğer bir arazi türüdür. Bahçe ve bostanlar, hane halkının ihtiyacı olan sebze ve meyve gibi ürünlerin yetiştirilmesi amaçlarıyla kullanılmıştır. Kaza merkezinde bahçe ve bostan olarak kullanılan toplam arazi 121 dönümdür. Bu arazilerin 101 dönümü sebze bahçesi, 21 dönümü ise bahçe olarak kaydedilmiştir. Bu arazilerden "bedel-i bostan" adıyla, 3.597 kuruş öşür vergisi alındığına göre toplam bahçe geliri 35.970 kuruştur. Defterlerde

bahçeciliğe ayrılan bu kısıtlı araziden alınan vergiler dışında bir açıklama bulunmaması nedeniyle, tam olarak neyin yetiştirildiği bilinmemekle birlikte, hanelerin ihtiyaç duyduğu bazı sebzelerin yetiştirildiği düşünülmektedir. Ayrıca kavun ve karpuz gibi ürünler de önemli bahçe ürünleridir (Aydın Vilayeti Salnamesi, 1879). En çok bahçe sahibinin ikamet etiği mahalleler Bahçıvan (20), Köse Bülbül (17,5) ve Gaybi (16) mahalleleridir (Tablo 3).

Tablo 9- Temettuat defterlerine göre Menemen kaza merkezinde bağ büyüklükleri ve sayılarının dağılımı (1845)
Table 9- Distribution of vineyard sizes and their frequency in the central district of Menemen according to the temettuat registers (1845)

Bağ Büyüklüğü (Dönüm)	Bağ Sayısı	Toplam Bağ Sayısı İçindeki Oranı (%)
0,5-2	208	48,3
2,5-5	141	32,7
5,5-10	57	13,2
10,5-15	17	3,9
15,5-20	4	0,9
20,5-25	1	0,2
25,5-30	1	0,2
30,5-35	2	0,5
Toplam	431	100,0

Tablo 10- Temettuat defterlerine göre Menemen kaza merkezinde üzüm üretimi ve üzümden alınan öşür vergisi miktarı (1845)
Table 10- The amounth of grape production and tithe tax levied from grape in the central district of Menemen according to the temettuat registers (1845)

Kıyye	Öşür Vergisi (Kuruş)	Gelir Toplamı (Kuruş)
13.367	5.271	52.710

4.4.3. Sanayi bitkileri: pamuk ve tütün

Pamuk ve tütün, Osmanlı döneminde yetiştirilen önemli sanayi bitkileri arasında yer alırlar. Bu ürünler ayrıca pazara yönelik ürünlerdir. Kazada mezru araziler üzerinde yetiştirilen ürünlerden biri "koza" yani pamuktur. 16. yüzyıldan 19. yüzyılın sonlarına kadar Menemen kazası, dokumacılık ve deri işleme alanlarında önemli bir üretim merkezi konumundaydı. Bu yönüyle İstanbul'un ihtiyacını karşılamada önemli bir rol üstlenmekteydi (Doğer, 1998). 1865 yılında Menemen'de iki çırçır fabrikası bulunmaktaydı (Özgün, 2011). Temettuat defterlerine göre 277 kıyye koza (pamuk) üretilmiş ve bundan 2.770 kuruş gelir elde edilmiştir.

Tütün, Osmanlı topraklarında 17. yüzyılın başından itibaren yetiştirilmeye başlanmıştır. Kaza merkezi halkının arazilerinde tütün ziraatının yapıldığına dair tek bilgi defterdeki öşür vergisi kayıtlarındadır. Buna göre 14 kıyye tütün elde edilmiş ve 70 kuruş öşür vergisi alınmıştır (Tablo 11). Tütün yetiştirmek için ne kadar arazinin kullanıldığı ise bilinmemektedir. Kaza merkezinde 16 kişi duhancılık mesleğini yürütmektedir. Menemen kazası kırsal alanlarında ise sadece Doğa karyesinde az miktarda tütün öşrü verildiği görülmektedir (Öz, 2005). Buradan anlaşılacağı üzere, henüz Menemen kazası sakinleri arasında tütün yetiştiriciliği yaygınlaşmamıştır. Fakat Cumhuriyetin ilk yıllarında, kazadaki tarım ürünleri arasında önemli bir ürün haline gelmiştir (Menemen Belediyesi, 1939).

Tablo 11- Temettuat defterlerine göre Menemen kaza merkezinde pamuk ve tütün üretimi ile bunlardan alınan öşür vergisi miktarı (1845)
Table 11-The amounth of cotton and tobacco production and tithe tax levied from them in the central district of Menemen according to the temettuat registers (1845)

Koza (Penbe)			**Tütün**		
Kıyye	Öşür Vergisi (Kuruş)	Gelir Toplamı (Kuruş)	Kıyye	Öşür Vergisi (Kuruş)	Gelir Toplamı (Kuruş)
276	277	2.770	14	70	700

4.4.4. Ağaç türleri yetiştiriciliği

Menemen Kazası merkezinde yer alan mahallelere ait defterler incelendiğinde gelir getiren ağaçlar içerisinde; 1.474 adet zeytin, 226 adet meşe, 43 adet yemiş (incir) ağacı ve 3 adet türü belirtilmeyen diğer ağaçlar yer almaktadır (Tablo 12). Defterlerde zeytin, yemiş ve meşe ağaçlarının ne kadar arazi kapladıklarına dair bir bilgi yer almamaktadır. Bu nedenle dikili arazinin tam olarak ne kadar yer kapladığını bilmek mümkün değildir.

Menemen'deki Akdeniz iklim koşulları zeytin, meşe ve incir ağaçlarının yetişmesi için uygundur. Kıbtiyan Mahallesi sakinleri dışında her mahallede zeytin ağacı sahipleri bulunmaktadır. Bunlar arasında en çok zeytin ağacı Kethüda Bali (216), Gaybi (196), Seyyid Ali (179) ve Ahi Hıdır (134) mahallelerinde oturanlara aittir (Tablo 12). Hane başına düşen zeytin ağacı sayısı ise 2'dir. Ayrıca zeytinden elde edilen 343 kıyye ve 1.900 dirhem revgan (zeytinyağı) geliri üzerinden alınan öşür vergisi on ile çarpıldığında hesaplanan gelir toplamı 13.920 kuruştur (Tablo 13). Bu dönemde Menemen'de üretilen zeytinyağının bir kısmı da İzmir Limanı'ndan ihraç edilmekteydi (Kütükoğlu, 2000).

Tablo 12- Temettuat defterlerine göre Menemen kaza merkezinde zeytin, yemiş ve meşe ağaçları ile üretim (1845)
Table 12-Production with olive, fig and oak trees in the central district of Menemen according to the temettuat registers (1845)

Mahalle Adı	Zeytin Ağacı		Yemiş ağacı		Palamut Ağacı		Diğer Ağaçlar	
	Adet	**Gelir (İki Yıllık-Kuruş)**	**Adet**	**Gelir (İki Yıllık Kuruş)**	**Adet**	**Gelir (İki Yıllık-Kuruş)**	**Adet**	**Gelir (İki Yıllık-Kuruş)**
Balaban	23	914	0	0	0	0	0	0
Kasım Paşa	35	424	6	122	0	0	0	0
Bekdaş	10	54	0	0	0	0	0	0
Kıbtiyan	0	0	0	0	0	0	0	0
Kara Fakih	16	180	0	0	0	0	0	0
Dülbentlü	44	406	0	0	0	0	0	0
Kanalıcı	15	54	10	72	0	0	0	0
Cami-i Kebir	33	639	0	0	0	0	0	0
Gaybi	196	1.628	5	54	100	1.425	0	0
Köse Bülbül	28	162	0	0	0	0	0	0
Bahçıvan	13	251	0	0	0	0	3	47
Kethüda Bali	216	1.099	12	126	0	0	0	0
Seyyid Nasrullah	82	1.809	0	0	0	0	0	0
Menemenlü	21	189	0	0	0	0	0	0
Abdestlü	47	308	0	0	0	0	0	0
Ahi Hıdır	134	1.435	0	0	0	0	0	0
Bazarbaşı	57	603	0	0	0	0	0	0
Seyyid Ali	179	1.672	0	0	68	1.077	0	0
Hacı Abdi	85	498	0	0	0	0	0	0
Hacı Davud	14	306	0	0	0	0	0	0
Hacı Bazarlu	37	522	0	0	0	0	0	0
Osman Fakih	20	221	10	126	0	0	0	0
Sevinç	11	81	0	0	30	225	0	0
Zımmi	5	144	0	0	0	0	0	0
Mermerlü	42	347	0	0	0	0	0	0
Rumiyan	9	90	0	0	8	23	0	0
Ermeniyan	42	180	0	0	20	113	0	0
Ecnebiyan	60	570	0	0	0	0	0	0
Ağıllar Neferatı	0	0	0	0	0	0	0	0
Toplam	**1.474**	**14.783**	**43**	**500**	**226**	**2.862**	**3**	**47**

Meşe ağaçları, batı Anadolu ormanlarında yaygın olarak görülmektedir. 1929 yılında Menemen kazası dahilinde 16.750 hektar meşe ormanı bulunmaktaydı (İzmir Vilayeti İstatistik Kalemi, 1927). Bu ağaç türü hem kereste elde edilebilmesi hem de "palamut" adı verilen meyvesi nedeniyle değerlidir. Meşe ağaçları, temettuat defterlerinde, meyvesi olan palamudun bir gelir kaynağı olması nedeniyle kaydedilmiştir. Palamut, deri tabaklama, boyamada ve ilaç üretiminde kullanılmaktaydı. Ayrıca insan ve hayvanlar için bir gıda maddesiydi. Bu bölgede üretilen palamutlar, XIX. yüzyıl öncesinde İstanbul'a gönderilerek ülkedeki iç ihtiyacı karşılamıştır.

1827 yılı itibariyle bu durumdan vazgeçilmiş ve ihtiyaç fazlasının ihracı için tüccarlara izin verilmiştir. Menemen'de de yetişen bu ürün XIX. yüzyıl başlarında İzmir limanından Avrupa'ya ihraç edilen önemli bir ticari ürün olarak karşımıza çıkmaktadır (Kütükoğlu, 2000; İnal, 1958; Özgün, 2011; Kanberoğlu, 2019). Temettuat defterlerine göre Gaybi (100) ve Seyyid Ali (68), Osman Fakih (30), Ermeniyan (20) mahalleleri sakinlerinin palamut ağaçları vardır. Diğer mahallelerde ise palamut ağacı kaydı bulunmamaktadır (Tablo 12). Öşür vergisine göre palamuttan toplam 790 kuruşluk bir gelir elde edilmiştir (Tablo 13).

1900'lü yılların başlarında palamut hala Menemen için önemli bir üründü. Menemen'de beş bin dönüm palamutluk araziden palamut işiyle uğraşan 1.500 kişi faydalanmaktaydı. Senelik 15.000 kantar üretim yapılmaktaydı (Sürgevil, 2009).

Yemiş (incir), Menemen kazasının Kethüda Bali, Kanalıcı ve Osman Fakih mahalleleri sakinlerine ait ağaçlarda az miktarda üretimi yapılan bir üründür. 27 kıyye yemiş üretiminden 270 kuruş gelir elde edilmiştir. Menemen kazasındaki köylerde 1.600 zeytin, 578 adet yemiş ağacı kaydedilmiştir (Öz, 2005). Özellikle yemiş ağaçlarının sayısı kırsal alanlarda, kaza merkezinden daha fazladır. Zeytin ağaçlarının miktarı ise birbirine yakındır (Tablo 12-13).

Tablo 13- Temettuat defterlerinde Menemen kaza merkezinde öşür vergisine göre zeytin, yemiş ve meşe ağaçları ile yapılan üretim (1845)
Table 13- Production with olive, fig and oak trees in the central district of Menemen according to the tithe tax in the temettuat registers (1845)

Palamut			**Yemiş**				**Revgan**		
Kıyye	Öşür Vergisi	Gelir Toplamı	Kıyye	Öşür Vergisi	Gelir Toplamı	Dirhem	Kıyye	Öşür Vergisi (Kuruş)	Gelir Toplamı (Kuruş)
158	79	790	27	27	270	1.900	343	1.392	13.920

4.5. Menemen kaza merkezinde hayvansal üretim

Kısaca hayvan besleme ve yetiştiriciliği olarak tanımlanabilecek hayvancılık, tarımsal faaliyetlerin önemli bir koludur. Hayvancılık, XIX. yüzyıl Anadolusunda oldukça yaygın olarak yapılan bir tarımsal faaliyet türüdür. Çiftçiler hem kendilerinin hem de piyasanın et, süt, peynir, yağ, deri ve yapağı ihtiyacını karşılamak, toprak sürme ve yük taşımada güçlerinden faydalanmak ve gübrelerini toprağın verimini arttırmada kullanmak amaçlarıyla hayvancılık yapmışlardır. Hayvancılık, geniş bir istihdam alanı da yaratmıştır. Doğrudan veya dolaylı olarak hayvancılıkla ilgili pek çok zanaat kolu da meydana gelmiştir (Öztürk, 2019). Bu dönemde tarım arazileri uzun dönemler nadasa ayrılmaktaydı. Tarım aletleri ve araçları gelenekseldi, kaliteli tohum ve gübre kullanımı da pek yaygın değildi. Verimsizleşen araziler hayvancılık için kullanılmaya başlanmaktaydı.

Nüfus yoğunluğunun yüksek olduğu yerlerde tahıl üretimi, az olduğu bölgelerde ise hayvansal üretim artmaktadır. XIX. yüzyılda Aydın vilayetinin nüfus yoğunluğu 30 kişi/km^2'dir. Nüfus yoğunluğu nispeten yüksek kabul edilebilir. Bu vilayette tarımsal üretim geliri içinde hayvancılığın payı %11,8'dir (Güran, 1998).

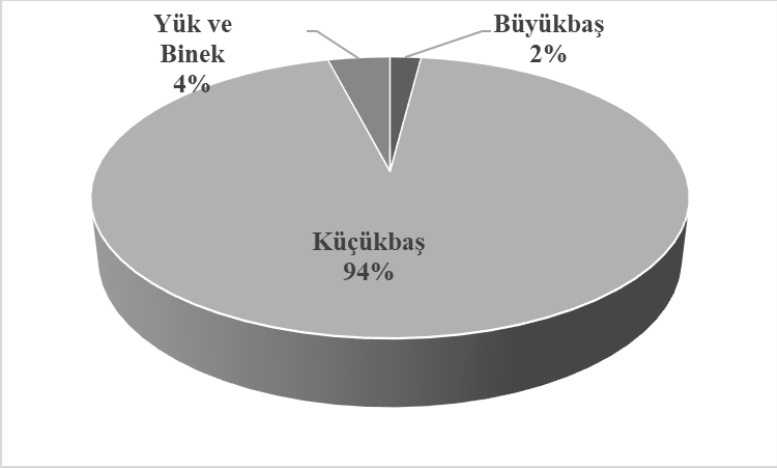
XIX. yüzyılda Anadolu'da hayvancılık ekstansif yöntemlerle yapılmaktaydı. Et ve süt verimi Osmanlı sınırları içinde değişiklik göstermekle birlikte pek iyi değildi. Bu durumun önemli bir nedeni hayvan hastalıklarıdır. Genç hayvanların kesilmesi, hayvan ihracı, hayvanların otlatılacağı geniş ve verimli mera ve çayırların yaygın olmaması diğer nedenlerdendir. Ayrıca çayır ve meralarla ilgili mülkiyet sorunları, anlaşmazlıklar ve bu arazilerin tarıma ayrılması gibi durumlar nedeniyle de hayvancılıkta sorunlar yaşanmaktaydı (Güran, 1998).

Kaza merkezindeki nüfusa ait küçükbaş, büyükbaş hayvanlar ile yük ve binek hayvanlarının toplamı 31.587'dir. Hayvanların %94'ü küçükbaş, %4'ü yük ve binek, %2'si ise büyükbaş hayvanlardır (Şekil 3). Akdeniz iklimine sahip yörelerde küçükbaş hayvancılık çevre şartlarına daha uygundur. Hane başına 43 küçükbaş, 2 yük ve binek hayvanı, 1 büyükbaş düşmektedir. Küçükbaş hayvanlardan elde edilen gelir 233.198, yük ve binek hayvanlarından elde edilen gelir 35.568, büyükbaş hayvanlardan elde edilen yıllık gelir 10.960 kuruştur. 752 adet kovandan ise 5.444 kuruş gelir elde edilmiştir (Tablo 14).

Tablo 14- Temettuat defterlerine göre Menemen kaza merkezinde büyükbaş, küçükbaş, yük ve binek hayvanların miktarı ve bunlardan elde edilen gelirler (1845)
Table14- The number of cattle, small ruminants, pack and riding animals and the revenues derived from livestock production in central district of Menemen according to the temettuat registers (1845)

Mahalle Adı	Hayvancılık								
	Büyükbaş		Küçükbaş		Yük ve Binek		Hayvan Toplamı	Arı Kovanı	
	Adet	Gelir (Kuruş)	Adet	Gelir (Kuruş)	Adet	Gelir (Kuruş)		Adet	Gelir (Kuruş)
Balaban	15	350	707	6.931	26	1	748	52	375
Kasım Paşa	53	710	2.190	19.218	71	0	2.314	48	347
Bekdaş	2	50	35	165	1	0	38	0	0
Kıbtiyan	0	0	0	0	8	0	8	0	0
Kara Fakih	4	150	0	0	20	1.134	24	0	0
Dülbentlü	25	650	0	0	41	2.140	66	82	622
Kanalıcı	6	150	0	0	18	1.356	24	0	0
Cami-i Kebir	54	650	3.332	25.721	98	504	3.484	120	819
Gaybi	25	300	319	1.811	59	2.646	403	4	32
Köse Bülbül	11	100	308	2.010	52	3.600	371	0	0
Bahçıvan	0	0	0	0	19	0	19	0	0
Kethüda Bali	15	550	378	2.940	47	1.260	440	0	0
Seyyid Nasrullah	16	100	0	0	27	2.964	43	28	224
Menemenlü	4	0	360	1.800	18	1.528	382	0	0
Abdestlü	10	250	0	0	27	1.764	37	100	721
Ahi Hıdır	61	1.850	1.503	7.525	84	5.396	1.648	0	0
Bazarbaşı	37	550	138	1.362	64	1.134	239	0	0
Seyyid Ali	38	700	108	540	61	3.780	207	4	27
Hacı Abdi	16	500	0	0	40	2.262	56	116	847
Hacı Davud	10	250	0	0	27	1.008	37	0	0
Hacı Bazarlu	7	200	94	707	37	1.512	138	0	0
Osman Fakih	7	150	0	0	12	1.200	19	0	0
Sevinç	51	1.200	3.158	28.847	143	1	3.352	0	0
Zımmi	13	200	0	0	19	378	32	0	0
Mermerlü	28	400	2.819	22.651	119	0	2.966	0	0
Rumiyan	30	800	2.225	19.980	45	0	2.300	0	0
Ermeniyan	4	150	167	1.329	43	0	214	198	1.430
Ecnebiyan	0	0	5.375	26.225	0	0	5.375	0	0
Ağıllar Neferatı	0	0	6.603	63.436	0	0	6.603	0	0
Toplam	**542**	**10.960**	**29.819**	**233.198**	**1.226**	**35.568**	**31.587**	**752**	**5.444**
Hane Başına Düşen Miktar	**1**	**16**	**43**	**336**	**2**	**5**	**45**	**1**	**8**

En çok hayvan miktarı ağıllara ve ecnebiyana ait kayıtlarda görülmektedir. Mahalleler arasında en çok hayvan sahibi olanlar Cami-i Kebir (3.484), Sevinç (3.352) ve Mermerlü (2.966) ve Rumiyan (2.300) mahalleleridir. Bu mahallelerden Cami-i Kebir'de yaşayan hane reislerinin büyük kısmı Rum kökenlidir. Diğer mahalleler ise tamamen Rum nüfustan oluşmaktadır. Kazadaki Rum çoban nüfusunu da dikkate alındığında, Rumlar tarafından hayvancılığın yaygın olarak yapıldığı ve özellikle küçükbaş hayvan yetiştirildiği görülmektedir (Tablo 14). Menemen kırsalında kaydedilen hayvan sayısı 13.468'dir. Bu hayvanların %55'i küçükbaş, %30'u büyükbaş ve %15'i yük ve binek hayvanıdır (Öz, 2005). Menemendeki mahalleler ve kırsal alanlar arasında hayvan türündeki bu farklılaşma hem kaza merkezinde küçükbaş hayvancılığın ticari amaçlarla yapılması nedeniyle olduğu düşünülmektedir.

Şekil 3- Temettuat defterlerine göre Menemen kaza merkezinde büyükbaş, küçükbaş, yük ve binek hayvanların dağılımı (1845)

Figure 3- Distribution of cattle, small ruminants, pack and riding animals in central district of Menemen according to the temettuat registers (1845)

4.5.1. Büyükbaş hayvancılık

Temettuat defterlerinde kaza merkezinde ikamet eden kişilere ait 542 adet büyükbaş hayvan kaydedilmiştir. Büyükbaş hayvanların yaklaşık %23'ü sağman inek, %18'i kısır inek ve %14'ü danadır. En az sayıda bulunan büyükbaş ise kısır mandalardır (Tablo 15). Menemen kazasına dahil köylerde ise 3.991 büyükbaş hayvan bulunmakta ve bu tür içerisinde en çok bulunan sağman inekler bulunmaktaydı (Öz, 2005).

Tablo 15- Temettuat defterlerine göre Menemen kaza merkezinde büyükbaş hayvanların türlere dağılımı (1845)

Table 15- Distribution of cattle by species in the central district of Menemen according to the temettuat registers (1845)

Sağman İnek		**Kısır/ Dölsüz İnek**	**Dana**	**Tosun**	**Buzağı**		**Manda**		**Kısır/ Dölsüz Manda**	**Malak**
Adet	Gelir	Adet	Adet	Adet	Adet	Gelir	Adet	Gelir	Adet	Adet
125	6.000	99	77	16	71	60	50	4.900	43	61

4.5.2. Küçükbaş hayvancılık

Temettuat defterlerinde kaza merkezinde 29.819 adet küçükbaş kaydedilmiştir. Ayrıca, küçükbaş hayvanların cinsiyetleri, sağman olup olmadığı, hatta mülkiyet durumları hakkında da bilgi verilmiştir. Bu türler içinde en çok yetiştirileni Arapça'da koyun kelimesinin çoğulu olan ağnamdır. Koyunlar içerisinde en fazla olan grup 22.510 adet ile sağman (sağmal) ağnamlardır. Kent sakinlerine ait az sayıda da keçi (931) bulunmaktadır. (Tablo 16). Kiralanmış küçükbaş hayvanlar, temettuat defterlerinde "müstecir olunan" ağnam veya "demirbaşa verilen" ağnam ifadeleriyle kaydedilmiştir. Menemen kazası merkezinde 13.144 ağnam kiraya verilmiştir. Menemen kazasının köylerindeki 7.429 küçükbaş hayvanın 615'i, kiraya verilmiştir (Öz, 2005). Kiralık küçükbaş hayvanların çokluğu, kaza genelinde dikkat çekicidir. Kaza merkezinde küçükbaş hayvancılık, ticari amaçlı üretim açısından başat hayvancılık faaliyeti olarak öne çıkmaktadır.

Kent sakinlerine ait 29.819 adet küçükbaş, kazanın kırsal alanlarındaki küçükbaş miktarının dört katından fazladır. Bunun nedeni, hem kaza merkezinde ticari amaçla küçükbaş hayvancılık yapılması hem de ağıllar neferatı adıyla kaydı tutulan ve ağıllara ait kayıtların kaza merkezine dahil edilmesidir. Üstü açık hayvan barınağı şeklinde yerleşmeler olan ağıllar kaza genelinde yaygındır. Temettuat defterlerinde 21 adet ağıl kaydedilmiştir. Ağıllarda yaşayan çoban sayısı 134, küçükbaş hayvan sayısı ise 6.603'tür (Tablo 17). Bazı ağılların isimleri günümüzde hala mevki veya köy isimleri olarak bilindiğinden yerleri yaklaşık olarak tespit edilebilmiştir (Şekil 1).

Tablo 16- Temettuat defterlerine göre Menemen kaza merkezinde küçükbaş hayvanların türlere dağılımı ve mülkiyet durumu (1845)
Table 16- Distribution of small ruminants by species and ownership status in the central district of Menemen according to the temettuat registers (1845)

Sağman Ağnam		**Gayri Sağman Ağnam**		**Erkek Ağnam**		**Yoz Ağnam**	
Adet	Gelir	Adet	Gelir	Adet	Gelir	Adet	Gelir
11.904	121.137	4	17	1.473	10.021	2.363	9.708

Müstecir Sağman Ağnam		**Müstecir Yoz Ağnam**		**Müstecir Erkek Ağnam**		**Ağnam Toplamı**
Adet	Gelir	Adet	Gelir	Adet	Gelir	28.888
10.606	80.034	674	2.596	1.864	3.388	

Sağman Keçi		**Erkek Keçi**		**Yoz Keçi**		**Keçi Toplamı**
Adet	Gelir	Adet	Gelir	Adet	Gelir	
651	5.487	125	345	155	465	931

Tablo 17- Temettuat defterlerine göre Menemen kazasına bağlı bulunan ağıllar ve bunlardaki küçükbaş hayvanların dağılımı (1845)
Table 17- Sheep pens and the distribution of small ruminants in the district of Menemen according to the temettuat registers (1845)

Ağıl Adı	**Çoban Adedi**	**Sağmal Ağnam**		**Yoz Ağnam**		**Erkek Ağnam**		**Hayvan Sayısı**
		Adet	Gelir	Adet	Gelir	Adet	Gelir	Toplam
Pınar Ağılı	10	285	3.420	95	380	30	120	410
İsmail Ağılı	6	182	2.084	88	352			270
Akpınar Ağılı	8	197	2.334	85	340			282
Çavuşköy Ağılı	7	264	3.168	122	488			386
Gökliye Ağılı	5	95	1.140	23	92			118
Acı Azmak Ağılı	11	341	4.092	147	588			488
Kaklıç Ağılı	12	550	6.600	228	912			778
Çeltik Ağılı	5	133	1.596	47	188			180
Üçtepeler Ağılı	9	271	3.262	110	440			381
Hacı Bahurzade Ağılı	3	105	1.265	151	499			256
Koyunderesi Keçi Ağılı	5	195	2.155	173	992			368
Alagöz Ağılı	11	402	4.824	143	532			545
Çakalderesi Ağılı	8	333	3.996	215	861			548
Taştepe Ağılı	12	576	6.912	17	68			593
Sazlıgöl Ağılı	4	83	996	283	1.132			366
Aziz Beyli Ağılı	13	634	7.608					634
İsmail Ağılı	1							
Tavşan Çayırı Ağılı	1							
Hıristo Keçi Ağılı (Foçateyn)	1							
Yahya Ovası Ağılı (Foçateyn)	1							
Kaklıç Kosta Ağılı	1							
Toplam	134	4.646	55.452	1.927	7.864	30	120	6.603

4.5.3. Yük ve yolcu taşımada kullanılan hayvanlar

XIX. yüzyılda Osmanlı topraklarında tarla sürme, harman kaldırma, yük ve yolcu taşımacılığı gibi faaliyetlerde hayvan gücünden yaygın biçimde yararlanılmaktaydı. Çift sürme işlerinde öküz, at ve katır çok önemliydi. Yük ve yolcu taşımacılığında at ve eşekler ile öküzler tarafından çekilen arabalar yaygın olarak kullanılmaktaydı (Güran, 1998). Orta Çağ'da öküzlerin yerini atların almasıyla birlikte tarımsal faaliyetler daha hızlı yürütülmeye başlanmış; bu gelişme, üretim miktarlarının artmasına önemli ölçüde katkı sağlamıştır (Tümertekin & Özgüç, 2005).

Temettuat defterlerinde kaydedilen hayvanlar içerisinde, yük ve binek hayvanları grubu 1.226 adet ile ikinci sırada bulunmaktadır. Bunlar içerisinde en çok bulunanlar merkep (253), öküz (247) ve devedir (230) (Tablo 18). Kazada devecilik (49) mesleği de icra edilmektedir. Bu durum bize kaza merkezinin ulaşımında

deveciliğin önemli bir ekonomik faaliyet olarak yapıldığını göstermektedir. Ayrıca Menemen'in kırsal yerleşmelerinde yük ve yolcu taşımacılığında kullanılan 2.048 adet hayvan kaydedilmiştir. Bunlar içerisinde de merkep (424) ve deve (408) en çok bulunan türlerdir (Öz, 2005).

Tablo 18- Temettuat defterlerine göre Menemen kaza merkezinde yük ve yolcu taşımacılığı için yetiştirilen hayvanlar (1845)
Table 18- Livestock production raised for the pack and riding in the central district of Menemen according to the temettuat registers (1845)

Bargir	**Tay**		**Kısrak**	**Katır**	**Merkep**		**Sıpa**	**Deve**		**Dorum**	**Öküz**	**Manda Öküzü**
Adet	Adet	Gelir	Adet	Adet	Adet	Gelir	Adet	Adet	Gelir	Adet	Adet	Adet
157	90	1	154	14	253	6.602	10	230	28.965	36	247	35

4.5.4 Arıcılık

Menemen kaza merkezinde ikamet etmekte olan kişilerin tarımsal faaliyet türlerinden biri de arıcılıktır. Kent merkezini oluşturan 26 mahallenin dokuzunda, hane reislerine ait 752 adet kovan bulunmaktadır. En fazla kovana sahip mahalleler Ermeniyan (198), Cami-i Kebir (120), Hacı Abdi (116) ve Abdestlü (100) mahalleleridir (Tablo 14). Bu mahallelerdeki kovanlar toplam kovanların %71'ini oluşturur. Ayrıca toplam kovan sayısını hanelere böldüğümüzde, hane başına yaklaşık 1 kovan düşmektedir. Ermeniyan Mahallesi'nde hane başına düşen kovan sayısı ise 8'in üstündedir. Buradan Ermeni tebaa tarafından arıcılığın yoğun olarak yapıldığı anlaşılmaktadır. Kovan başına alınan öşür vergisi 460 kuruş olduğuna göre arıcılıktan 4.600 kuruş gelir elde edilmiştir (Tablo 19). Ayrıca aynı dönemde Menemen kazası kırsalında 1.580 adet kovan bulunmaktadır (Öz, 2005).

4.5.5. Temettuat defterlerine göre hayvansal vergiler

Kaza merkezindeki küçükbaş sayısı 29.819 adetken, ağnam ve keçiden alınan öşür vergisine konu olan hayvan sayısı 13.604'tür. Kuzu dışındaki tüm küçükbaş hayvanlardan gelir elde edildiğine göre vergilendirme yapılan hayvan sayısı gerçektekinin 1/3'ü kadardır.

Temettuat defterlerindeki öşür vergisi kayıtlarına göre ekili-dikili araziden elde edilen gelir 209.220, hayvansal üretimden elde edilen gelir 219.790 kuruştur (Tablo 19). Bu durumda hayvansal üretimden elde edilen gelir tarımsal gelirlerin %51'ine karşılık gelmektedir. Oysa bu dönemde Menemen'in kırsal yerleşmelerinde hayvansal üretimden elde edilen öşrün toplam öşür içindeki oranı %5'tir (Öz, 2005). Dolayısıyla kaza merkezinde hayvancılığın önemli bir yeri bulunmaktadır.

XIX. yüzyılda bir koyundan yılda ortalama 1 kg yapağı elde edilmekteydi. Küçükbaş hayvanlardan elde edilen yapağı, yünlü dokuma hammaddesi olarak, özellikle halı ve kilimlerin dokunmasında kullanılmaktaydı. Kazada sekiz kişi tarafından muytablık (kıl dokumacı) mesleği icra edilmektedir.

Tablo 19- Temettuat defterlerinde öşür vergisine göre hayvanlardan elde edilen gelirin dağılımı (1845)
Table 19-Distribution of income from livestock production according to tithe tax in the central district of Menemen according to the temettuat registers (1845)

Ağnam Vergisi		**Keçi Vergisi**		**Yapağı Vergisi**	**Kovan**	**Öşür Toplamı (Kuruş)**	**Gelir Toplamı (Kuruş)**
Adet	Öşür Vergisi	Adet	Öşür Vergisi	Öşür Vergisi	Öşür Vergisi	21.979	219.790
13.254	10.674	350	442	10.404	460		

5. SONUÇ

Bu makalede temettuat defterleri üzerinden, XIX. yüzyılın ortalarında Saruhan sancağına bağlı Menemen kazasının *nefs* yani kent merkezini oluşturan mahallelerde ikamet eden kişilerin tarımsal faaliyetleri ele alınmıştır. Bu çalışma, XIX. yüzyılda Menemen kazasının tarımına dair tarihi kaynakları bütüncül bir yaklaşımla değerlendirmeye alarak tarihi ekonomik coğrafya alanında kapsamlı bir inceleme sunmaktadır. 19. yüzyılın

ortalarına ait temettuat defterleri tarihi ekonomik coğrafya araştırmaları için eşsiz bir kaynaktır. Birçok farklı ekonomik faaliyete ilişkin bilgi içeren bu defterler, tarımsal araştırmalar açısından da önemli bir kaynak niteliğindedir. Fakat yine de bu defterlerin de bazı sınırlılıkları bulunduğu unutulmamalıdır.

Menemen kaza merkezinde aktif nüfusun %48,5'i zanaat ve ticaret, %44,7'si ziraat ve %3,2'si görevliler grubunda yer almaktadır. Diğer meslek gruplarındaki kişilerin çoğunluğunun tarım arazileri işlettiği ve hayvanları bulunduğundan tarımsal faaliyetlerle ilgilenen kişi oranı belirtilenin çok üzerinde olmalıdır. Kaza merkezinde tarımsal faaliyetler grubunda en çok çoban ve ırgatlar bulunmaktadır. Bu durum kentte geniş arazilerde tarımsal faaliyette bulunulmasından ve kent çevresinde ağılların fazla olmasından kaynaklıdır. Ağıllarda kaydedilen kişiler Rum kökenli çobanlardır. Kentte Rumların ikamet ettiği mahallelerde de küçükbaş hayvan sayısı oldukça fazladır.

Defterlerde kaydedilen kişilere ait toplam arazi miktarı değerlendirildiğinde arazinin %39'u ekili-dikili, %38'i ekili-dikili olmayan ve nadas, %23'ü kiraya verilen arazileri oluşturmaktadır. Kiraya verilen araziler, ekili-dikili kısma dahil edildiğinde ekili-dikili arazi oranı %66'ya ulaşmaktadır. Menemen kazası merkezinde ikamet eden kişilere ait mezru arazinin %93'si tarla, %6'sı bağ, %1'i bahçelerden oluşmaktadır. Öşür vergisi kayıtlarından da anlaşılacağı üzere ekili dikili arazilerdeki en önemli bitkisel üretim faaliyeti tahıl üretimidir.

Günümüzde hala çok önemli bir tarım alanı olan Menemen Ovası, XIX. yüzyılda da batı Anadolu'daki en verimli ovalardan biriydi. XIX. yüzyılın ortalarında ova ve çevresinde başta buğday, arpa, zeytin, zeytinyağı ve üzüm olmak üzere, susam, darı, börülce, pamuk, tütün, meşe palamudu, çeşitli meyveler ve sebzeler üretilmekteydi. Bu ürünlerin bir kısmı İzmir Limanı'ndan ihracata konu olmaktaydı. Bu durum kazada ticari amaçlarla tarımsal üretim yapıldığını göstermektedir.

Kaza merkezindeki kişilere ait tarım işletmelerinin %49'u 10 dönüm ve altındaki küçük, %33,1'i, 10,5-ile 50 dönüm arasındaki orta ve %17,4'ü 50,5 dönümden fazla olan büyük işletmelerdir. Dolayısıyla tarım işletmelerinin yarıya yakını küçük işletmelerden oluşmaktadır. Bu durum, Osmanlı topraklarının genelinde görülmektedir. Fakat kazada büyük tarım işletmeleri olarak ele alınan 15 adet çiftlik bulunmaktadır.

Toplam 164 kişi, tarımsal üretimlerini ortaklıklar aracılığıyla gerçekleştirmektedir. Bunların %65'i tek bir ortağa sahipken; en fazla ortağa sahip üreticinin dokuz ortağı bulunmaktadır. Hane reislerinin ortaklarının büyük kısmı kenti oluşturan mahallelerde, az sayıda ortak ise Menemen kazasındaki kırsal yerleşmelerde ikamet etmektedir.

7.852 dönüm ekili tarlada toplam tahıl ve baklagil üretimi 11.314 kile olarak kaydedilmiştir. En çok yetiştirilen hububatlar; buğday, arpa ve darıdır. Tahıl ve baklagilden elde edilen toplam gelir 102.030 kuruş civarındadır. Ayrıca, 277 kıyye pamuk ve 14 kıyye tütün üretimi yapılmıştır. Bunlardan 3.485 kuruş gelir elde edilmiştir.

Kaza merkezinde ikamet eden kişilere ait 1.616 dönüm bağ bulunmaktadır. Bağların yaklaşık %48'i, 2 dönüm ve altındadır. Öşür vergisi kayıtlarına göre kaza merkezinde oturan kişilerin bağlarında 13.367 kıyye üretim olmuştur. Bağcılıktan 52.710 kuruş gelir elde edilmiştir. Bağlarda yetiştirilen üzümler hem yaş hem de kuru biçimde tüketilmekte, pekmez, sirke, rakı ve şarap üretiminde de kullanılmaktadır. Kuru üzüm, önemli bir ihraç ürünüdür.

Hane halkının ihtiyacı olan sebze ve meyve gibi ürünlerin yetiştirilmesi amacıyla işletilen bahçe ve bostanlara ayrılan toplam arazi yaklaşık 121 dönümdür. Ekili dikili araziler içerisinde bahçe tarımına ayrılan arazi oranı (%1) ise oldukça düşüktür. Bu arazilerden elde edilen gelir 35.970 kuruş olmaktadır. Ekili-dikili arazi içerisine çok küçük bir paya sahip bahçe arazisinden tarımsal gelirlerin %17 civarını oluşturduğu görülmektedir. Bu durum bahçecilik faaliyetlerinde birim alandan yüksek verim elde edildiğini ortaya koymaktadır.

Kaza merkezindeki kişilere ait 1.474 adet zeytin, 226 adet meşe ve 43 adet yemiş ağacından ürün elde edilmektedir. 1.900 dirhem ve 343 kıyye zeytinyağı üretilmiştir. Bundan 13.920 kuruş gelir elde edilmiştir. 158 kıyye palamut ve 27 kıyye yemiş üretiminden 1.055 kuruş gelir elde edilmiştir.

Kaza merkezindeki nüfusa ait hayvanlarının toplamı 31.587'dir. Hayvanların %94'ü küçükbaş, %4'ü yük ve binek, %2'si ise büyükbaştır. En çok bulunan büyükbaş türü sağman inek (125), küçükbaş türü sağmal ağnam

(22.510), yük ve yolcu taşımada kullanılan türlerde ise merkeptir (253). Kaza dahilinde 21 adet küçükbaş hayvan ağılı bulunmaktadır. Kazada bu kadar çok sayıda küçükbaş hayvan barındıran çiftlikler ve ağılların olması küçükbaş hayvancılığın en yaygın hayvancılık faaliyeti olarak ve ticari amaçla yapıldığını göstermektedir. Ayrıca 752 adet kovanla arıcılık yapılmaktadır. Ermeniyan Mahallesi'nde hane başına düşen kovan ortalaması yüksektir. Buradan Ermeni tebaa tarafından arıcılığın yoğun olarak yapıldığı anlaşılmaktadır.

Öşür vergisi kayıtlarına göre bitkisel üretimden 209.220, hayvansal üretimden ise 219.790 kuruş gelir elde edilmiştir. Öşür vergisinin %51'i hayvansal, %49'u tarımsal üretim gelirlerinden tahsil edilmiştir. Bitkisel üretim gelirinin yarısına yakını (%49) tahıl ve baklagil, %25'e yakını da bağcılıktan kazanılmıştır. Hayvansal üretim gelirlerinin tamamına yakını küçükbaş hayvancılıktan elde edilmiştir. Hayvansal öşrün yaklaşık %49'u koyunlardan; %47'si ise yapağıdan elde edilmiştir.

Sonuç olarak Menemen Ovası sahip olduğu verimli toprakları ve ılıman iklim koşulları ile geçmişten günümüze ürün çeşitliliğine sahip, önemli bir tarımsal alan olmuştur. İncelenen yerleşme XIX. yüzyılda her ne kadar kaza merkezi olsa da hem bitkisel hem de hayvansal üretim yoğun bir şekilde yapılmakta, çeşitli tarımsal ürünler hem yerel ihtiyaçları karşılamakta hem de ticari ürünler olarak ihracata konu olmaktadır.

Çıkar Çatışması / *Conflict of Interest*	**Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.** ***The author declared no conflict of interest***
Finansal Destek / *Funding conditions*	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. The author declared that he received no financial support for this study
Yazar Katkıları / *Author Contributions*	**Yazarlar / *Authors***
Çalışmanın içeriği ve tasarımı/Conception/Design of Study	D. S. Kaya
Metodoloji / Methodology	D. S. Kaya
Veri toplama-oluşturma-iyileştirme / Data Curation	D. S. Kaya
Analiz/Analysis and interpretation of data	D. S. Kaya
Görselleştirme / Visualization	D. S. Kaya
Yazı taslağı / Writing - Original Draft	D. S. Kaya
Yazma - İnceleme ve Düzenleme / Writing - Review & Editing	D. S. Kaya
Proje yönetimi / Project administration	D. S. Kaya

REFERANSLAR

Arşiv Belgeleri ve Salnameler

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, B.O.A. ML. VRD. TMT. 2345, Menemen Kazası Temettuat defteri (B.O.A. ML. VRD. TMT. 2345)

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, B.O.A. ML. VRD. TMT. 2347, Menemen Kazası Temettuat defteri (B.O.A. ML. VRD. TMT. 2347)

Aydın Vilayeti (1879/1296). *Aydın vilâyeti salnâmesi*. (Def'a 1).

Aydın Vilayeti (1888/1304). *Aydın vilâyeti salnâmesi*. (Def'a 10).

Aydın Vilayeti (1893/1311). *Aydın vilâyetine mahsus salnâme*. (Def'a 14).

Aydın Vilayeti (1894/1312). *Aydın vilâyetine mahsus salnâme*. (Def'a 15).

Diğer Kaynaklar

Aliağaoğlu, A. (2019). Tarihsel süreçte Dünya'da ve Türkiye'de tarım coğrafyası alanındaki çalışmalar. *Coğrafi Bilimler Dergisi/Turkish Journal of Geographical Sciences*, 17(2), 367-383. doi: https://doi.org/10.33688/aucbd.581678

Bakkal, C. (1994). *Menemen kazası xv-xvıı. yüzyıllar.* Yayımlanmamış doktora tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilgiler Enstitüsü, İzmir.

Bilgi, N. (2001). 1842 yılında Saruhan Sancağı'nın nüfusu ve idarî bölünüşü. *Manisa Araştırmaları*, 1, 87-122.

Cuinet, V. (1894). *La Turquie d'Asie: géographie administrative, statistique, descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie-Mineure.* C: III, Les Editions Isis.

Çadırcı, M. (2013). *Tanzimat döneminde Anadolu kentlerinin sosyal ve ekonomik yapısı*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Doğanay, H. & Çavuş, A. (2016). *Türkiye ekonomik coğrafyası*. Pegem Akademi.

Doğer, E. (1998). *İlk iskanlardan Yunan işgaline kadar Menemen ya da Tarhaniyat tarihi*. Sergi Yayınevi.

Gonca, N. (2005). *Cumhuriyet'in ilk yıllarında Menemen kazası (1923-1933)*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa.

Gökmen, E. (2010). XIX. yüzyıl ortalarında Alaşehir'de tarım ve hayvancılık. *Gazi Akademik Bakış*, 3(6), 213-236.

Gümüşçü, O. (2018). *Kaynaklarıyla tarihi coğrafya.* Yeditepe Yayınevi, İstanbul.

Gümüşçü, O. & Yiğit, İ. (2023). *Mekan, yöntem ve teknikleriyle tarihi coğrafya.* Yeditepe Yayınevi, İstanbul.

Güran, T. (1998). *19. yüzyıl Osmanlı tarımı*. Eren Yayınları.

Güran, T. (2003). *Osmanlı dönemi tarım istatistikleri 1909, 1913 ve 1914*. Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası.

Güran, T. (2011). XIX. yüzyılda temettüat tahrirleri. H. İnalcık, Ş. Pamuk (Eds) içinde, *Osmanlı Devleti'nde bilgi ve istatistik*. (s. 73-94). Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası.

Işık, Ş. (1999). Tarihsel coğrafya açısından temettuat defterlerinin değerlendirilmesi ve Aşağı Akçay Havzası örneği. *Ege Coğrafya Dergisi*, 10(1), 239-280.

İnal, S. (1958). Türkiye'de tarih boyunca palamut meşesi (quercus aegilops) ve sağladığı faydalar. *Journal of the Faculty of Forestry Istanbul University*, 7(1), 1-48. doi: https://doi.org/10.17099/jffiu.25966

İnalcık, Halil (2000). *Osmanlı İmparatorluğunun ekonomik ve sosyal tarihi,* C: I, Eren Yayınları.

İzmir Vilayeti İstatistik Kalemi (1927). *İzmir vilayeti 1926 istatistiki*. Hafız Ali Matbaası.

İzmir Vilayeti İstatistik Müdüriyeti (1929). *İzmir vilayeti salnamesi 1927-1928*. Bilgi Matbaası.

Kanberoğlu, N. (2019). II. meşrutiyet dönemi İzmir'den Amerika'ya ihraç edilen ürünler (1909-1911). *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(4), 216-238. https://doi.org/10.18026/cbayarsos.543052

Kenar, F., & Yiğit, A. (2025). Kentsel tarıma uygun alanların analitik hiyerarşi sürecine (ahs) göre belirlenmesi: Menemen örneği. *Socıal Scıence Development Journal*, 10(49), 148-163. https://doi.org/10.5281/zenodo.15002593

Kütükoğlu, M. (2000). *İzmir tarihinden kesitler*. İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı.

McGowan, Bruce (2004). Ayanlar çağı, 1699-1812, H. İnalcık, D. Quataert (Eds) içinde, *Osmanlı İmparatorluğunun ekonomik ve sosyal tarihi.* C:II (s. 761-884). Eren Yayınları.

Menemen Belediyesi (1939). *Menemen kasabası imar işleri programı*. Dereli Basımevi.

Öz, D. (2005). *19. yüzyıl ortalarında Menemen Kazası'nın köylerinin sosyal ve ekonomik yapısı.* Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilgiler Enstitüsü, İzmir.

Özgün, C. (2011). İzmir ve artalanında tarımsal üretim ve ticareti. Yayımlanmamış doktora tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Özgün, C. (2012). XIX. yüzyılın ortalarında Foça kasabasında tarımsal arazi kullanımı ve verimlilik. *The Journal of Academic Social Science Studies*. 5, 371-395. doi:10.9761/jasss_313

Quataert, D. (1985). Osmanlı İmparatorluğu'nda tarımsal gelişme, *Tanzimat'tan cumhuriyet'e Türkiye ansiklopedisi*, C:6, (1556-1562). İletişim Yayınları.

Quataert, D. (2004). 19. yüzyıla genel bakış: ıslahatlar devri 1812-1914. H. İnalcık, D. Quataert (Eds) içinde, *Osmanlı İmparatorluğunun ekonomik ve sosyal tarihi* C. II (s. 885-1051). Eren Yayınları.

Terzibaşoğlu, Yücel (2022). Ayvalık: kent, tarih ve coğrafya. Berrin Akın Akbüber (Ed) içinde *Ayvalık tarihi üzerine akademik çalışmalar seçkisi*, (142-150) Ayvalık Belediyesi Kültür Yayınları.

Öztürk, M. (2019). Osmanlı devleti'nde hayvancılığın iktisadi boyutu. *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 28-44.

Satılmış, S. (2012). *Aydın vilâyetinde doğal afetler (1850-1900)*. Yayımlanmamış doktora tezi, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa.

Satılmış, S., & Acar Kaplan, K. (2023). Gediz Nehri'nde taşkınlar, ıslah çalışmaları ve afet yönetimi (1860-1901). *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 38(1), 281-302. https://doi.org/10.18513/egetid.1333303

Sürgevil, S. (2009). *II. meşrutiyet döneminde İzmir*. İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı.

Sürgevil, S. (Ed.). (2010). *Değişim sürecinde Aydın: XIX. yüzyıldan günümüze sosyal ve ekonomik hayatın dönüşümü*. Aydın: Aydın Ticaret Odası.

Teoman, Ö. & Kaymak, M. (2008). Commercial agriculture and economic change in the Ottoman Empire during the nineteenth century: a comparison of raw cotton production in western Anatolia and Egypt. *The Journal of Peasant Studies*, 35(2), 314-334. doi: http://dx.doi.org/10.1080/03066150802151074

Tepealtı, F. (2022). Nüfus ve yerleşme perspektifinde Menemen'de arazi dağılışı ve tarımsal üretim. *COMU Journal of Agriculture Faculty*, 10(2), 418-427. doi: https://doi.org/10.33202/comuagri.1192150

Tümertekin, E. & Özgüç, N. (2005). *Ekonomik coğrafya, kalkınma küreselleşme*. Çantay Kitabevi.

Uydur, H. A. (2012). *İzmir-Foça arasında kıyı gelişimi ve kıyı alanı kullanımı*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İzmir.

Yiğit, İ. & Yücedağ, C. (2020). XIX. Yüzyıl Anadolu'sunda Tarımsal Ürün Çeşitliliği. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 25(43), 209-236. doi: https://doi.org/10.17295/ataunidcd.718820